

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА АКАДЕМІЯ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО»

Факультет богословських і гуманітарних наук

Кафедра богослов'я

УДК 27-9-423.7»02/05»

ЛЕВШУН Ігор Петрович

**ДУХОВНИЙ ВИМІР МОРАЛЬНИХ ЧЕСНОТИ У ВЧЕННІ ОТЦІВ
ЦЕРКВИ III-VI СТОЛІТЬ**

Магістерська дипломна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
за освітньо-професійною програмою «Богослов'я»
спеціальності 041 «Богослов'я»
галузі знань 04 «Богослов'я»
за другим (магістерським) рівнем вищої освіти

Науковий керівник
магістерської дипломної роботи:
кандидат наук з богослов'я,
викладач кафедри богослов'я
Козак Петро Ярославович

м. Івано-Франківськ – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Екзегетично-богословський аналіз текстів Святого Письма про моральні чесноти	8
1.1. Визначення понять «чеснота» та «моральні чесноти»	8
1.2. Моральні чесноти у Святому Письмі Старого Завіту	15
1.3. Новозавітне вчення про чотири моральні чесноти	23
РОЗДІЛ 2. Вчення Отців Церкви про моральні чесноти у III-VI століттях	31
2.1. Чеснота мудрості у святоотцівському вченні III-VI століть	31
2.2. Чеснота мужності у вченні Отців Церкви III-VI століть	38
2.3. Чеснота справедливості у працях Отців Церкви III-VI століть	45
2.4. Чеснота поміркованості у працях Отців Церкви III-VI століть	51
РОЗДІЛ 3. Актуалізація духовного виміру моральних чеснот у сучасному вченні Церкви	57
3.1. Впровадження в життя Церкви вчення патристичної доби про чесноту мудрості	57
3.2. Схоластичне та сучасне використання духовного виміру чесноти мужності	63
3.3. Актуалізація вчення про чесноту справедливості Отців Церкви III-VI століть у богословському дискурсі після II Ватиканського Собору	69
3.4. Чеснота поміркованості та її духовний вимір у сучасній теології крізь призму святоотцівського вчення III-VI століть	74
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена суспільним запитом, оскільки вчення про духовний вимір моральних чеснот є досить затребуваним. Протягом останніх десятиліть ми можемо побачити значну кількість дискусій про важливість практикування моральних чеснот, а найбільше аргументів на цю тематику ми можемо знайти у творах Отців Церкви. Також важливо вказати, що протягом останніх десятиліть активізувалася дискусія навколо цих чеснот, так як вони наявні також у вченні стоїцизму, через що нам варто наголосити саме на духовному вимірі цих чеснот. Теоретична складова дослідження полягає в тому, що було проаналізовано твори Отців Церкви та окремі коментарі до них, аби проілюструвати краще необхідну тематику. Практична складова дослідження стосується того, що його результати будуть корисними у подальшому вивченні патристичного вчення про моральні чесноти, а також під час актуальних дискусій про значення кардинальних чеснот та обговорення їхнього духовного виміру.

Ця магістерська дипломна робота, присвячена проблемі «Духовний вимір моральних чесноти у вченні Отців Церкви III-VI століть» виконана у відповідності до комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, науково-дослідного інституту канонічного права та богословських наук: «Богословські аспекти духовного зцілення в контексті кризових ситуацій сучасного українського суспільства», термін виконання – з 01 жовтня 2025 р. по 30 вересня 2030 р. (затверджено рішенням Вченої ради Академії, протокол №2 від 19.09.2025 р.).

Об'єктом дослідження є моральні чесноти.

Предметом дослідження є огляд біблійного вчення про мудрість, мужність, справедливість та поміркованість, вчення Отців Церкви III-VI століть

про моральні чесноти, а також духовний вимір цих чеснот і сучасна актуалізація патристичного вчення.

Метою дослідження є висвітлення основних аспектів духовного виміру моральних чеснот у творах Отців Церкви III-VI століть .

На основі мети було визначено **завдання**:

1. Здійснити аналіз першоджерел та наукової літератури, присвяченої тематиці моральних чеснот.
2. Охарактеризувати основні біблійні тексти, у яких ідеться про кардинальні чесноти.
3. Висвітлити погляди Отців Церкви III-VI століть на моральні чесноти.
4. Дослідити, яким чином вчення Отців Церкви про кардинальні чесноти були актуалізоване сучасними богословами.

Методологічною основою дослідження проблеми вчення Церкви про духовний вимір моральних чеснот є комплекс наукових принципів, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів. Використано наукові принципи об'єктивності та систематичності, а також загальнонаукові методи – систематизації, узагальнення та класифікації, індукції та дедукції, аналізу і синтезу, конкретно-наукові методи – хронологічний, германевтичний систематично-богословський, порівняльно-богословський, філософський та літературно-екзегетичний; міждисциплінарний метод – комплексний богословський. Варто зазначити, що хронологічний метод сприяв чіткому та поетапному опису епох розвитку вчення про кардинальні чесноти, германевтичний метод став корисним під час огляду біблійних текстів про моральні чесноти у Святому Письмі, систематично-богословський та порівняльно-богословський допомогли систематично розглянути чотири кардинальні чесноти та порівняти їхній духовний вимір із баченням стоїків, у чому проявився також філософський метод, адже варто було звернутися до філософської тематики. Літературно-екзегетичний метод став корисним під час аналізу творів Отців Церкви та сучасних богословів, у вченні яких актуалізувалися патристичні погляди. Комплексний богословський метод сприяв

детальному та системному аналізу тематики крізь призму Святого Письма, Святого Передання та сучасного вчення Церкви, а також для відображення спадкоємності між ними та ролі патристичного вчення як сполучного елементу між іншими двома.

Матеріали дослідження. Для ґрунтового висвітлення теми було залучено значний масив наукових праць провідних іноземних дослідників, що представлені у фахових періодичних виданнях та монографіях. Вагому частку матеріалів становлять дослідження з англомовного та італомовного наукового середовища, зокрема праці Дж. Кінана (J. F. Keenan), чиї розвідки у часописі *Theological Studies* дозволили проаналізувати сучасну рецупцію кардинальних чеснот. Дослідження А. Гармона (A. M. Harmon) та Дж. Озома (E. A. Ojomah) стали основою для вивчення вчення Амвросія Медіоланського, що є ключовим для патристичного блоку роботи.

Особлива увага приділена працям Т. Ірвіна (T. H. Irwin) та К. Крамера (C. Kramer), які присвячені аналізу позиції Августина щодо язичницьких та християнських чеснот. Це дозволило глибше розкрити порівняльний аспект із філософією стоїків. Використання фундаментальних словників, таких як «*Nuovo Dizionario di Teologia Morale*» та тритомного «*Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*», забезпечило термінологічну точність при перекладі та інтерпретації грецьких і латинських понять (*phrónēsis*, *sophrosýnē*).

Додатково залучено праці Дж. Артура (J. Arthur), які розкривають зв'язок між формуванням характеру та духовністю християнського Сходу і Заходу. Застосування результатів досліджень Н. Мерфі (N. C. Murphy) та Г. Спілтеннера (G. Spielthener) дозволило інтегрувати патристичну спадщину в сучасний дискурс етики чеснот, роблячи висновки роботи актуальними для поточної богословської та психологічної науки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні духовного виміру моральних чеснот у вченні Отців Церкви III–VI століть, проведеному на основі аналізу першоджерел та сучасної наукової літератури.

У роботі вперше:

- **здійснено цілісну реконструкцію** патристичної концепції чотирьох кардинальних чеснот (розсудливості, справедливості, мужності та поміркованості) у світлі викликів сучасного богослов'я, що дозволило інтерпретувати давні тексти як актуальний ресурс для формування моральної ідентичності особистості;
- **виявлено та систематизовано** ключові точки дотику та фундаментальні розбіжності між патристичною етикою та вченням стоїків, що дозволило розкрити специфіку християнської трансформації античного морального спадку через призму благодаті та христоцентризму.

Удосконалено:

- **методологічні підходи** до порівняльного аналізу античної філософської думки та християнського богослов'я III–VI століть, зокрема в аспекті переосмислення поняття «апатії» (безпристрасності) та «аскези» як засобів досягнення моральної досконалості;
- **аргументацію щодо ролі** моральних чеснот як необхідного психологічного та духовного фундаменту для стабільності християнського подружжя, що розглядається як «домашня церква».

Дістали подальший розвиток:

- **теми, що стосуються актуалізації** патристичного вчення в сучасній душпастирській практиці та християнській психології, зокрема використання досвіду Отців Церкви для подолання криз етичної дезорієнтації;
- **дослідження взаємозв'язку** між моральними (кардинальними) та богословськими (віра, надія, любов) чеснотами, де перші виступають необхідною умовою для повноцінної реалізації останніх у житті віруючої людини.

Отримали подальший розвиток теми, які розглядають патристичне вчення про кардинальні чесноти, вчення стоїків про ці чесноти, а також їхнє порівняння. На особливу увагу заслуговують теми, які стосуються актуалізації патристичного вчення сучасними богословами у духовному вимірі цих чеснот.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вміщені в ній емпіричний матеріал, узагальнення, положення, висновки та рекомендації можуть бути використані у лекційних курсах з дисциплін «Моральне богослов'я» «Патрологія та патристика» «Східнохристиянська/західнохристиянська духовність», «Основи християнської віри (катехизм)», «Історія філософії», «Філософія»; при написанні спеціальних праць (наукових статей, дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук, монографій, дипломних робіт за ОР бакалавра та магістра) з духовності або морального богослов'я. Варто додати, що ця праця пригодиться під час дискусій не тільки богословського, але й філософського характеру, під час аналізу вчення Отців Церкви та порівняння його із вченням стоїків. Також результати дослідження стануть у нагоді під час опрацювання інформації щодо конкретної моральної чесноти у контексті Святого Письма, Святого Передання та актуалізації цих поглядів у сучасній теології.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час обговорення результатів підготовки магістерських дипломних робіт на засіданнях кафедри богослов'я в 2024-2025 роках.

Структуру роботи складають перелік умовних скорочень, вступ, три розділи, одинадцять підрозділів, висновки, перелік використаних джерел і літератури (всього 50 позицій). Основний зміст висвітлено на 81 сторінці, загальний обсяг роботи становить 86 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЕКЗЕГЕТИЧНО-БОГОСЛОВСЬКИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТІВ СВЯТОГО ПИСЬМА ПРО МОРАЛЬНІ ЧЕСНОТИ

Опис моральних чеснот Отцями Церкви базується на текстах Святого Письма Старого та Нового Завітів. Визначення чеснот відоме ще з античних часів та бралось християнськими богословами за основу. Поєднання цих двох джерел, які заклали основу для патристичного вчення, дає змогу розкрити поняття «чесноти», а також сформувати образ чотирьох моральних чеснот. У цьому розділі магістерської роботи аналізується визначення чесноти та біблійне вчення щодо чотирьох кардинальних чеснот.

1.1. Визначення понять «чеснота» та «моральні чесноти»

Чеснота, зокрема моральна чеснота, є основоположним поняттям в етиці, яке стосується стабільних якостей характеру, що проявляються в морально добрих діях та намірах. На відміну від швидкоплинних емоцій чи інтелектуальних здібностей, моральні чесноти – це стійкі схильності до поведінки, яку вважають морально похвальною. Ці чесноти не є вродженими; вони культивуються через досвід, роздуми та постійну практику. Людина, яка володіє моральними чеснотами, природно діє відповідно до того, що є добром, не просто дотримуючись правил, а будучи внутрішньо сформованою, щоб бажати добра та прагнути його ¹.

Чеснота стосується досконалості характеру або схильності, яка спонукає людину діяти етично похвальним чином. Більш конкретно, моральні чесноти –

¹ Moral virtue. URL: <https://www.britannica.com/topic/moral-virtue> (дата звернення: 15.01.2025).

це ті риси, які керують нашими діями та емоціями відповідно до розуму. Вони допомагають нам не лише діяти правильно, але й правильно бажати. У той час як інтелектуальні чесноти, такі як мудрість, розуміння та знання, озброюють розум добре мислити, моральні чесноти формують волю та бажання бажати того, що є справді добрим ².

Поняття чесноти має глибоке історичне коріння, його походження можна простежити до латинського слова «virtus», яке саме походить від «vir», що означає «людина». Цей лінгвістичний корінь не є випадковим; у римській культурі раннє розуміння «virtus» було тісно пов'язане з якостями, які вважалися ідеальними для чоловіка, – насамперед силою, мужністю та честю в контексті війни. У своїх найдавніших застосуваннях «virtus» конкретно стосувався військової хоробрості та здатності благородно протистояти небезпеці на полі бою ³.

Однак з часом значення «virtus» розширилося за межі військової сфери. У міру розвитку римського суспільства та розширення його філософського впливу, особливо завдяки взаємодії з грецькою думкою, термін почав охоплювати повніший спектр моральних та громадянських якостей. Ця еволюція тісніше узгодила «virtus» з грецьким поняттям «arete», яке стосується досконалості у виконанні своєї мети чи функції, особливо в моральному та інтелектуальному житті ⁴.

Зауважмо, що моральні чесноти часто описуються як «вольові чесноти», які повинні керуватися розумом. Ми не просто слідуємо своїм імпульсам; радше, ми обираємо дії у світлі нашого розуміння того, що є правильним. Наприклад, такі чесноти, як поміркованість, мужність, справедливість і терпіння, передбачають регулювання наших емоцій і бажань за допомогою обґрунтованого судження. Важливо, що моральна чеснота стосується не лише зовнішньої поведінки, а й внутрішнього формування – формування всієї людини,

² Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human floushing. Routlage, 2021. P. 123.

³ McDonnell M. Roman Manliness: Virtus and the Roman Republic. Cambridge University Press, 2006. P. 128.

⁴ Там само. P. 141.

щоб вона була доброю. Розсудливість відіграє центральну роль у цій моральній структурі. Як чеснота, яка дозволяє правильно міркувати про те, що слід робити, розсудливість (або практична мудрість) спрямовує моральні чесноти, забезпечуючи їх належне застосування в різних ситуаціях. Без розсудливості чесноти ризикують бути спрямованими неправильно або навіть шкідливими. Наприклад, мужність без розсудливості може перетворитися на безрозсудність ⁵.

Поняття чесноти та моральних чеснот були центральними в етичній філософії з часів античності. Хоча багато мислителів пропонували визначення, погляд Аристотеля залишається одним з найвпливовіших та найтриваліших. Спираючись на ранні ідеї Сократа, Аристотель розвинув більш нюансоване та практичне розуміння чесноти, зосереджуючись як на знанні, так і на характері. Сократ відомий тим, що ототожнював чесноту зі знанням. Для нього знати добро означало робити добро, а справжня чеснота була невіддільна від справжнього розуміння. Людина, яка знала, що правильно, не могла не діяти правильно. Однак Арістотель не вважав такої суворої тотожності між чеснотою та знанням. Натомість він стверджував, що хоча знання, зокрема «практична мудрість» («*phronēsis*»), є суттєвим для чесноти, воно не тотожне їй. Чеснота вимагає не лише інтелектуального розуміння, а й культивованого характеру ⁶.

Одне з найвпливовіших тлумачень моральної чесноти походить від Арістотеля, давньогрецького філософа. У своїй «Нікомаховій етиці» Арістотель визначив моральну чесноту як середину між крайнощами надлишку та недостатності. Наприклад, чеснота мужності знаходиться між вадами боягузтва (недолік) та безрозсудності (надлишок). Ця «золота середина» – це не проста середина, а раціональний баланс, який залежить від ситуації та особистості. Важливо, що Арістотель наголошував, що чеснота – це культивована досконалість. Її потрібно практикувати постійно, і її можна втратити через нехтування. Це не просто знання того, що є добром (що є сферою

⁵ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 123.

⁶ Driver J. The Aristotelian Conception of Virtue. Cambridge University Press. P. 2.

інтелектуальних чеснот, таких як мудрість), але становлення такою людиною, для якої чинити добро є природним і радісним ⁷.

На думку Аристотеля, моральна чеснота – це стійка схильність вибирати та діяти морально правильним чином. Це не інстинкт і не просто звичка, а якість, що розвивається з часом через освіту, практику та раціональне роздуми. Доброчесна людина знає, що правильно, обирає це заради самого правила та діє, керуючись стабільним характером. Це виключає дії, здійснені через незнання, випадковість або тимчасовий імпульс. Справді доброчесна дія має бути здійснена свідомо та навмисно, з повним усвідомленням її морального значення ⁸.

Аристотель також розрізняв моральні та інтелектуальні чесноти. Хоча мудрість допомагає розпізнати правильний курс дій, моральна чеснота передбачає звичну схильність діяти правильно. Наприклад, щедрість вимагає інтелектуальної чесноти мудрості, щоб розрізняти, коли і скільки давати, але акт дарування від доброчесної людини демонструє щедрість. Таким чином, моральна чеснота поєднує намір, емоції та поведінку в гармонійне ціле ⁹.

Святий Тома Аквінський розширює це класичне розуміння, інтегруючи його з християнською теологією. Він вчить, що моральна чеснота – це більше, ніж людське досягнення; це також божественний дар. Хоча чесноти можна розвивати через практику та звичку, Аквінський вводить ідею природного знання – інстинктивного або досвідного знання моральної істини, яке виникає не лише з життєвого досвіду, але й під впливом Святого Духа. Це природне знання дозволяє людині сприймати моральні істини за допомогою своєрідної духовної інтуїції. Як висловився Роман Чессаріо, це «внутрішнє просвітлення», яке підносить природне моральне розуміння. Таким чином, моральна чеснота в християнській традиції полягає не лише в дії відповідно до розуму, а й у житті в

⁷ Moral virtue. URL: <https://www.britannica.com/topic/moral-virtue> (дата звернення: 15.01.2025).

⁸ Driver J. The Aristotelian Conception of Virtue. Cambridge University Press. P. 2-3.

⁹ Moral virtue. URL: <https://www.britannica.com/topic/moral-virtue> (дата звернення: 15.01.2025).

єдності з Богом. Через молитву та відкритість до благодаті чесноти поглиблюються та вдосконалюються ¹⁰.

Моральна чеснота – це риса особистості, яка внутрішньо мотивує людину діяти загалом морально правильно в певній ситуації. Це визначення має на меті зробити розпливчате повсякденне поняття моральної чесноти більш точним, не відхиляючись надто далеко від його загального вживання. Воно забезпечує позитивний критерій – достатню умову – для визначення моральної чесноти, хоча й не претендує на перелік усіх можливих таких умов. Моральні чесноти – це не прості звички чи здібності. Це мотиваційні риси особистості – схильності, які послідовно спрямовують поведінку людини до добра. Це культивовані риси, а не вроджені таланти чи просто емоційні схильності. Людина може поводитися так, ніби вона доброчесна, не будучи доброчесною, якщо поведінка не має внутрішньої мотивації. Наприклад, хтось може діяти щедро під соціальним тиском, але це не справжня моральна щедрість ¹¹.

Варто зауважити, що якщо хтось дає гроші нужденній людині, ця дія вважається щедрою, а не просто благодійною, лише якщо він усвідомлює потребу, вирішує дати заради допомоги та діє з глибокої щедрості. Саме виконання правильного зовнішнього акту не робить людину доброчесною. Саме характер та намір людини визначають моральну якість вчинку. Як пише Аристотель у «Нікомаховій етиці», «діяння називаються справедливими та самоконтрольованими, коли вони є такими діями, які здійснила б справедлива або самоконтрольована людина» ¹².

Чеснота, загалом, стосується стійкої схильності чинити добро. Моральні чесноти, зокрема, – це ті звички серця, волі та розуму, які спрямовують дії людини до того, що є морально правильним. У християнстві кінцевим джерелом та мірилом моральної чесноти є життя та вчення Ісуса, який є взірцем досконалої моральної доброти. У той час як стародавні традиції, такі як грецька філософія,

¹⁰ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human floushing. Routlage, 2021. P. 123-124.

¹¹ Spielthennner G. Moral virtues. Florianópolis, Vol. 3, № 1. 2004. P. 27-28.

¹² Driver J. The Aristotelian Conception of Virtue. Cambridge University Press. P. 3.

зосереджувалися на таких чеснотах, як мужність, поміркованість та справедливість, християнство переорієнтувало чесноту навколо заповіді любові – любові до Бога та любові до ближнього ¹³.

Чесноти, як риси особистості, – це схильності, що призводять до внутрішньої мотивації в певних ситуаціях. Ця мотивація є умовною, залежно від обставин. Наприклад, доброзичлива людина буде мотивована допомагати іншим, але сила цієї мотивації може змінюватися. Деякі філософи стверджують, що чеснота повинна сильно мотивувати поведінку, але встановити точний поріг для цієї мотиваційної сили доволіно. Люди можуть бути більш-менш сміливими, справедливими або доброзичливими, і їхні чесноти мотивуватимуть їх відповідно ¹⁴.

На піку римської філософської та політичної думки «virtus» став уособленням всеохоплюючого морального ідеалу. Його зазвичай поділяли на чотири кардинальні чесноти: «prudentia» (практична мудрість), «iustitia» (справедливість), «temperantia» (поміркованість або самоконтроль) та «fortitudo» (мужність). Ці чотири чесноти, які також підкреслював Платон у «Державі», а пізніше Арістотель у «Нікомаховій етиці», лягли в основу того, що пізніше стало відомим як етика чеснот – філософський підхід, який зосереджується на моральному характері, а не на правилах чи наслідках. Римське розуміння чесноти еволюціонувало від вузької ідеї чоловічої доблесті до більш універсальної етичної моделі, яка застосовувалася як до громадського, так і до приватного життя. Людина «virtus» була вже не лише добрим солдатом; вона була добрим громадянином, справедливим правителем та людиною моральної цілісності ¹⁵.

Варто сказати, що моральні чесноти від простого знання чи віри відрізняє їхня складна природа. Вони діють на трьох взаємопов'язаних рівнях. Перший – інтелектуальний або нормативний аспект. Він включає раціональні принципи, які керують тим, що вважається добрим чи правильним. Наприклад, чеснота

¹³ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routlage, 2021. P. 26.

¹⁴ Spielthener G. Moral virtues. *Florianópolis*, Vol. 3, № 1. 2004. P. 29-30.

¹⁵ McDonnell M. Roman Manliness: Virtus and the Roman Republic. Cambridge University Press, 2006. P. 257.

поміркованості вчить належному способу ставлення до задоволень, таких як їжа чи напої, тоді як справедливість вчить, як справедливо ставитися до інших. Це не випадкові уподобання, а структуровані, обґрунтовані норми ¹⁶.

Другий – це емоційний аспект. Моральні чесноти – це не холодні чи механічні правила. Вони включають формування емоційного життя – схильностей, бажань та прихильностей. Доброчесна людина не просто знає, що правильно, але й схильна робити це, знаходячи задоволення в добрих діях. Емоції впорядковані розумом, а не пригнічені чи ігноруються. Третій – диспозиційний аспект. З часом, коли людина послідовно обирає добро, її воля стає схильною до правильних дій. Ця стабільність робить доброчесну поведінку природною та звичною. Людина стає здатною послідовно робити правильний вибір не лише в ідеальних умовах, але й за будь-яких обставин ¹⁷.

Такі вчені, як Стенлі Гауервас, наголошують на тому, що християнське моральне формування відбувається не ізольовано, а в контексті християнської спільноти – Церкви. Тут чесноти засвоюються через спільну пам'ять Святого Письма та наслідування Христа. Святе Письмо – це не просто збір правил, а живе свідчення спасительної дії Бога та морального запрошення. Як зазначає Гауервас, сила Святого Письма полягає в його здатності формувати людей, які пам'ятають і живуть Божою історією, формуючи як особисту поведінку, так і громадське життя. Це розуміння також підтверджують Харрінгтон і Кінан, які стверджують, що християнські чесноти виникають природним чином зі Святого Письма. Вони наголошують, що зростання в чесноті – це не лише моральні досягнення, а й поглиблення стосунків з Богом. Через молитву, учнівство та практику чесноти християни поступово перетворюються на людей, подібних до Христа ¹⁸.

Отже, поняття чесноти та моральних чеснот є ключовими складовими духовного мислення, які відображають глибоке прагнення людини до

¹⁶ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 9-10.

¹⁷ Там само. P. 10.

¹⁸ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 26-27.

внутрішньої цілісності, моральної досконалості та гармонії між розумом, емоціями і волею. Чеснота, на відміну від випадкової поведінки чи зовнішнього дотримання норм, стосується сталих внутрішніх якостей, які мотивують людину до добра. Вона є плодом виховання, саморефлексії, практики й освячення. Моральні чесноти – це не лише інструменти правильного вчинку, але й показники сформованого характеру, у якому добро стало природною схильністю.

Антична традиція, зокрема вчення Аристотеля, підкреслює, що чеснота – це вміння знаходити розумну «золоту середину» між крайнощами, що вимагає постійного вдосконалення та практичного розсуду. Моральні чесноти не існують самі по собі: вони керуються розсудливістю, яка допомагає адаптувати моральні принципи до конкретного контексту. У свою чергу, християнська традиція, продовжуючи античне розуміння чесноти, надає їй нового виміру – єдності з Божою волею. Згідно зі Святим Томом Аквінським, моральна чеснота є не лише результатом людського зусилля, але й плодом Божої благодаті, що діє через Святого Духа. Із цього можна дійти висновку, що моральні чесноти формуються на перетині особистої практики, розумового осмислення та духовного просвітлення. Вони мають три виміри: інтелектуальний (розуміння добра), емоційний (любов до добра) і диспозиційний (стійка воля чинити добро). Тільки в їх єдності чеснота набуває повноцінного значення як основа доброчесного життя людини.

1.2. Моральні чесноти у Святому Письмі Старого Завіту

У Старому Завіті моральні чесноти часто виражаються через мудрісні літературні твори – такі книги, як Приповідок, Проповідника, Мудрості та Сираха. Тут мудрість (єврейське «chokmah») – це більше, ніж інтелектуальний блиск; це моральна та духовна чеснота, що характеризується страхом Господнім,

смиренням та правильним життям. «Початок мудрости – острах Господній;» (Приповісті 9:10) навчає, що основою всієї добродісної поведінки є благоговіння перед Богом. Розсудливість, як ключовий вираз цієї мудрості, дозволяє праведній людині розпізнавати добрий шлях, уникати зла та діяти справедливо за будь-яких обставин ¹⁹.

Моральні чесноти, на яких наголошується у Старому Завіті, включають справедливість, праведність, поміркованість, милосердя та смиренність. Наприклад, Міх. 6:8 підсумовує етичну основу мудрісних Писань: «Тобі сказано, о чоловіче, що є добре й чого Господь від тебе вимагає: лише чинити справедливість, любити милосердя й покірно ходити перед твоїм Богом» Це не абстрактні цінності, а конкретні способи життя, які формують характер віруючого ²⁰.

У Святому Письмі розсудливість – це не просто практична чи інтелектуальна навичка, а форма морального розуміння, що ґрунтується на благоговінні до Бога. У Прип. 9:10 сказано, що початок мудрості – острах Господній, а пізнання Святого – це розум. Цей вислів уособлює основоположну істину про те, що мудрість – і, як наслідок, усі моральні чесноти – починається не лише з людського мислення, а з належного ставлення до Бога. Бути розсудливим – означає жити в смиренному послуху, визнаючи Божу владу та прагнучи ходити Його шляхами ²¹.

Книги Мудрості часто стверджують, що чеснота полягає не лише у творенні добра, але й у бажанні творити добро, бо людина довіряє Божому провидінню. Приповісті часто висловлюють впевнений погляд, навчаючи, що ті, хто шукає мудрості та дотримується божественного порядку, процвітатимуть. У цих текстах моральні чесноти розглядаються як доступні та практичні: такі якості, як самовладання, старанність, смирення та справедливість, не лише

¹⁹ Angelini G. Teologia morale fondamentale. Tradizione, Scrittura e teoria. Milan: Glossa, 1999. P. 241.

²⁰ Там само. P. 241-242.

²¹ Beaucamp E. I saggi d'Israele guida all'esperienza di Dio. Paoline Editoriale Libri, 1964. P. 164.

вихваляються, але й представлені як досяжні через дисципліну та страх Господній ²².

Однак біблійна картина чесноти не є спрощеною. Більш рефлексивні книги, зокрема Йов. та Проп., ставлять під сумнів припущення, що доброчесні завжди будуть помітно винагороджені. Йов, праведник, який сильно страждає, є прикладом ключової біблійної суперечності: праведні можуть страждати несправедливо, а Божі шляхи не завжди повністю зрозумілі людському розуму. Еклезіаст повторює цей відрезвляючий реалізм, проголошуючи, що «марнота марнот, усе марнота» (Проп. 1:2), виражаючи розчарування людських зусиль опанувати життя лише за допомогою мудрості ²³.

Святе Письмо вчить, що справжня мудрість невіддільна від віри в Бога. Безпека мудрої людини ґрунтується не на матеріальному добробуті чи особистому контролі, а на непохитній вірності Бога Своїм обіцянкам. У Книзі Мудрості сказано моральна чеснота починається з внутрішньої схильності довіри, смирення та благоговіння до Творця. Ця перспектива переосмислює розсудливість із суто інтелектуальної чесноти на глибоко духовну. Справжня розсудливість, згідно з Святим Письмом, передбачає прийняття рішень та правильні дії, засновані на визнанні Божого суверенітету та морального закону. Йдеться не стільки про розрахунок результатів, скільки про вірну слухняність, навіть коли обставини незрозумілі або болісні ²⁴.

Книга Йова надає глибоку ілюстрацію цього принципу. Виклик сатани Богові передбачає, що вірність Йова є лише транзакційною – залежною від благословень. Але Йов, хоча й страждає та спантеличений своїми стражданнями, ніколи не проклинає Бога. Його щирий плач – це не бунт проти божественної справедливості, а вияв віри посеред страждань. Витривалість Йова та його відмова відмовитися від довіри до Бога є прикладом зрілої форми розсудливості – такої, що відокремлює чесноту від винагороди. Бог зрештою виправдовує Йова

²² Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 20.

²³ Angelini G. Teologia morale fondamentale. Tradizione, Scrittura e teoria. Milan: Glossa, 1999. P. 355-363.

²⁴ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 20-21.

не за те, що він все розумів, а за те, що він довіряв навіть за відсутності розуміння ²⁵.

Книга Проповідника пропонує інший вимір біблійної мудрості, протиставляючи обмежену цінність мирського досвіду незмінній істині божественних заповідей. Автор досліджує задоволення, працю та знання, лише для того, щоб дійти висновку, що усе – це марнота й гонитва за вітром» (Проп. 1:14). Досвід, без підґрунтя віри, виявляється недостатнім дороговказом. Заклучні слова книги підсумовують її богословське послання: «Бога бійся і заповідей його пильнуй, бо в цьому вся людина» (Проп. 12:13). Це не покірність відчаю, а заклик до моральної ясності, що корениться у стосунках з Богом ²⁶.

Серед багатьох моральних чеснот, виявлених у Святому Письмі, справедливість займає особливе місце, особливо у Старому Завіті. Хоча милосердя не відсутнє в Єврейській Біблії, домінуючою соціальною чеснотою є справедливість («sedaqah»), а головною проблемою в людських стосунках є «правда» («mispat»). Ці концепції формують етичну основу Божого завіту з Його народом, підкреслюючи, що моральне життя – це не лише особиста святість, а й справедливі та праведні стосунки з іншими ²⁷.

З самого початку Десять Заповідей (Вих. 20:12-17) закладають основу для справедливої соціальної взаємодії – шанування батьків, повага до життя, збереження подружньої вірності, повага до власності та правдивість. Ці заповіді представляють собою не лише релігійні правила, а й стовпи справедливого суспільства. Розширюючи це, Кодекс Завіту (Вих. 20:22-23:19) містить широкий спектр правил, спрямованих на забезпечення справедливості та захист вразливих у таких сферах, як ставлення до рабів (Вих. 21:1-11), здійснення правосуддя (Вих. 23:1-9) та економічні операції, такі як позики та втрата майна (Вих. 22:1-27) ²⁸.

²⁵ Angelini G. Teologia morale fondamentale. Tradizione, Scrittura e teoria. Milan: Glossa, 1999. P. 363-370.

²⁶ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 21-22.

²⁷ Borghi E. Giustizia di Dio, giustizia dell'uomo. Lettura della fonte cristiana. P. 53.

²⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 44-45.

Визначальною рисою біблійної справедливості є її цілісний та реляційний характер. Вона не обмежується суворою законністю, а охоплює турботу про гідність та благополуччя інших, особливо бідних, чужинців та пригноблених. Це чітко виражено в пророчих та мудрих традиціях. Пророк Ісая проголошує, що акти поклоніння та посту є безглуздими, якщо вони не супроводжуються справедливістю (Іс. 58:6–7). Тут справедливість – це не абстрактний правовий ідеал, а конкретний акт співчуття та солідарності ²⁹.

Література Мудрості підкріплює це текстами, які пов'язують справедливість з божественним благословенням та людським процвітанням (Пс. 106:3; Прип. 10:2). Несправедливість, з іншого боку, зображується не лише як особиста невдача, а й як падіння громади: «Справедливість підносить народ угору, а гріх – сором народів» (Прип. 14:34). Цей спільний вимір справедливості підкреслює біблійне бачення суспільства, побудованого на праведності та рівності, де закон відображає характер Бога ³⁰.

Більше того, справедливість у Старому Завіті глибоко пов'язана з природою Самого Бога. Господа часто описують як «Праведного», чий суд справедливий, а закони праведні. Ця божественна справедливість не холодна чи відсторонена, а сповнена милосердя та турботи про маргіналізованих. Таким чином, біблійна справедливість стає одночасно моральним обов'язком і наслідуванням власної святості Бога ³¹.

Пророки постійно закликають народ жити справедливо, відображаючи власну Божу любов до справедливості та Його нетерпимість до лицемірства. Релігійні обряди без справедливості не мають сенсу. Як навчає Ісая, піст нічого не вартий, якщо він не включає звільнення пригноблених та годування голодних (Іс. 58:6-7). Амос гримить проти тих, хто топче права бідних, дотримуючись ритуальних свят. Для пророків справжня справедливість завжди є реляційною –

²⁹ Bonora C. A. *Giustizia di Dio e giustizia umana nella Bibbia*, Credere oggi, Vol. 11, № 5. 1991 P. 19-23.

³⁰ Luño A. R. *Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics*. P. 45-46.

³¹ Bonora C. A. *Giustizia di Dio e giustizia umana nella Bibbia*, Credere oggi, Vol. 11, № 5. 1991 P. 23-25.

вона стосується того, як ми ставимося до свого ближнього, особливо до найвразливіших ³².

Цей принцип відображений у Новому Завіті, де Ісус відкриває кульмінацію Божої справедливості в Царстві Божому. У притчі про Страшний суд (Мт. 25:31-46) Ісус ототожнює справедливість із діями милосердя: годування голодних, гостинність мандрівників, одягання голих та відвідування ув'язнених. Ці дії не є неонов'язковими доповненнями до віри – вони є її серцем. Більше того, біблійна справедливість поширюється на суспільні структури. Ювілейний рік (Лев. 25) був задуманий як циклічне відновлення справедливості: рабів звільняли, борги прощали, а землю повертали. Це свідчить про глибоку турботу не лише про окремих людей, але й про справедливе та збалансоване суспільство. Бідні, сироти, вдови та мандрівники мали бути захищені – не жаліли їх здалеку, а інтегрували в життя та гідність громади ³³.

Старий Завіт, особливо мудрісна література, часто підкреслює важливість поміркованості в усіх вимірах життя. Наприклад, Сир. 31:12-22 закликає до поміркованості в їжі та питті, наголошуючи на небезпеці надмірностей. Текст детально розглядає вино, застерігаючи від небезпек надмірного вживання. Помірність не обмежується фізичним споживанням, а поширюється і на емоції. Сир. 6:2-4 застерігає від подолання пристрастю, порівнюючи її з руйнівним вогнем, який може зруйнувати силу та плоди людини. Текст радить не потрапляти у лапи власних пристрастей, оскільки це може призвести до самознищення та зробити людину вразливою перед ворогами ³⁴.

Смирення та гордість є центральними темами в обговоренні поміркованості у Старому Завіті. Сир. 3:17-28 пропонує чудові настанови щодо смирення, протиставляючи його гордині. Смирення представлено як чеснота, що стосується ставлення людини до мудрості, тоді як гордість вважається пороком, який призводить до руйнівних наслідків. Текст радить не шукати надто

³² Borghi E. Giustizia di Dio, giustizia dell'uomo. Lettura della fonte cristiana. P. 53

³³ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 46-47.

³⁴ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 118.

складного або не досліджувати надто високого, підкреслюючи важливість збереження почуття таємничості та смирення. Наслідки гордині зображуються як смертельні, що ведуть до впертого серця та додають гріх до гріха. На противагу цьому, смирення догоджає Богові та знаходить благодать перед Ним. Смиренна людина любима іншими та прославляється Господом ³⁵.

Старий Завіт вчить, що поміркованість повинна панувати над усіма емоціями та діями. Ця чеснота стосується не лише фізичного стримування, а й емоційного та розумового самоконтролю. Книга Приповістей, наприклад, містить численні повчання про важливість самоконтролю та небезпеку неконтрольованих емоцій. Прип. 23:1-3 застерігає від спокус обжерливості та важливості поміркованості в їжі та питті. Так само Прип. 25:28 радить не піддаватися гніву, порівнюючи його з містом без стін, вразливим до нападу ³⁶.

Чеснота поміркованості також тісно пов'язана з мудрістю. Книга Мудрості підкреслює, що любов до праведності навчає поміркованості, розсудливості, праведності та стійкості. Ці чесноти вважаються необхідними для мудрого та доброчесного життя. Текст наголошує, що в житті немає нічого кориснішого за ці чесноти, підкреслюючи важливість поміркованості в прагненні до мудрості та праведності. У Старому Завіті страх Господній часто асоціюється з чеснотою стриманості. Страх Господній – це не страх, а глибока шана та повага до Бога, що веде до життя мудрості та чесноти. Книга Сираха далі розвиває цю тему, стверджуючи, що страх Господній – початок мудрості і що він веде до життя стриманості. У Сир. 1:16 сказано: «Повнота мудрости – страхатися Господа: вона упоює їх плодами своїми». Цей акцент на страху Господньому як основі мудрості та стриманості підкреслює важливість життя, зосередженого на Богу, у прагненні до чесноти ³⁷.

Старий Завіт також підкреслює важливість поміркованості в громадському житті. Чеснота поміркованості – це не просто індивідуальне прагнення, а спільне.

³⁵ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 299.

³⁶ Там само. P. 299-300.

³⁷ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 118.

Книга Приповістей радить уникати заздрощів, сварок та суперечок, наголошуючи на важливості миру та злагоди в громадському житті. У Приповістях 15:18 сказано: «аряча людина здіймає сварку, а лагідна втихомирює незгоду». Це вчення підкреслює важливість поміркованості для підтримки мирних та гармонійних стосунків у громаді ³⁸.

Отже, у Старому Завіті моральні чесноти виступають центральним елементом віровчення, формуючи етичні основи життя віруючих. Через мудрісні тексти, такі як Книги Приповідок, Проповідника і Сираха, представлена концепція мудрості, яка об'єднує інтелектуальний та моральний виміри. Основою цієї мудрості є страх Господній, що вказує на необхідність благоговіння перед Богом як запоруки доброчесності. Справедливість, поміркованість, мужність та справедливість є ключовими моральними чеснотами, які підкреслюють важливість етичних стосунків між людьми. Зокрема, справедливість займає центральне місце, адже вона стосується не лише особистої моралі, а й соціальної відповідальності. Десять Заповідей і Кодекс Завіту формують основи справедливого суспільства, де моральні принципи пронизують усі сфери життя.

Проте біблійна картина чесноти є складною. Вірність Богу в умовах страждання, як у випадку Йова, демонструє зрілу форму розсудливості, яка виходить за межі матеріальних благ. Поміркованість, що пронизує усі аспекти життя, є ще однією важливою чеснотою, що надає сенс емоційному та фізичному самоконтролю. Це заклик до гармонійного співіснування в суспільстві, де особисті доброчесності трансформуються в колективні цінності. Отже, моральні чесноти Старого Завіту формують не лише індивідуальний характер, а й соціальну тканину, закликаючи до справедливості, милосердя та глибокого зв'язку з Богом.

³⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 300.

1.3. Новозавітне вчення про чотири моральні чесноти

У Новому Завіті моральні чесноти – це не просто етичні якості, а плоди життя у Христі та Святому Дусі. Святий Павло, особливо у своїх посланнях, розвиває теологію чесноти, яка інтегрує моральне життя з життям благодаті. У Посланні до Галатів 5:22-23 він пише: «А плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, здержливість». Це, по суті, моральні чесноти, які тепер розглядаються крізь призму християнського учнівства та перетворюються божественною благодаттю ³⁹.

Грецький термін «*phrónimos*» (розсудливий або мудрий) та його аналог «*morós*» (нерозумний) часто використовуються в притчах, щоб протиставити тих, хто живе за божественною мудрістю, тим, хто нехтує істиною. Наприклад, у Євангелії від Матея 7:24–27 Ісус порівнює розсудливу людину, яка будує свій дім на скелі, з нерозумною, яка будує на піску. Буря, що настає після цього, символізує життєві випробування та остаточний суд. Дім розсудливої людини стоїть міцно, бо він заснований на словах Христа – це ілюструє, що справжня розсудливість виражається в послуху Євангелію ⁴⁰.

Подібна тема зустрічається в притчі про десять дів (Мт. 25:1–13). Розсудливі діви приносять олію для своїх світильників, а нерозумні – ні. Олія символізує духовну готовність – життя в постійному стані готовності до пришествя Господа. Притча підкреслює, що розсудливість включає не лише віру, а й активну підготовку та очікування вічного життя. Ті, хто мудрі, живуть з усвідомленням того, що людське життя тимчасове, і що людина повинна бути готова завжди зустрічати Господа ⁴¹.

Розсудливість у Новому Завіті також тісно пов'язана з пильністю. У Євангелії від Мр. 13:35-37 Ісус наказує Своїм учням «Пильуйте», нагадуючи їм, що точний час повернення Вчителя невідомий. Пильність означає жити з метою,

³⁹ Angelini G. Teologia morale fondamentale. Tradizione, Scrittura e teoria. Milan: Glossa, 1999. P. 242.

⁴⁰ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 21.

⁴¹ Therrien, G., Le Discernement moral dans l'Épître aux Romains. Rome: Accademia Alfonsiana, 1968. P. 355-362.

цілісністю та моральною ясністю – узгоджувати свої бажання з кінцевим добром, яке є єднанням з Богом. Ісус навчає, що все, що веде до гріха, має бути радикально усунене (Мр. 9:43), вказуючи на те, що розсудливість вимагає розсудливості та рішучих моральних дій ⁴².

Варто звернути увагу, що чуйність та пильність у керуванні власним життям є ще одними вагомими властивостями мудрої людини. Пильність означає здатність підпорядковувати свої миттєві бажання остаточному благу — єднанню з Богом. У Євангелії від Марка закликається до невинного очікування Господа, щоб Він не застав нас сплячими (Мр. 13:35–37), що психологічно трансформується у постійний перегляд власних цінностей. Розсудливість вимагає радикальності: якщо рука чи нога ведуть до гріха, їх краще відсікти, ніж втратити життя вічне (Мр. 9:43–45). Справжня цінність будь-якого земного блага може бути розсудливо оцінена лише у світлі есхатологічного завершення людського шляху ⁴³.

У Євангелії від Лк. 16:1-8 Ісус хвалить нечесного управителя – не за його нечесність, а за його розсудливість у підготовці до майбутнього. Ця провокаційна притча навчає, що віруючі також повинні мудро планувати вічне життя, використовуючи земні ресурси таким чином, щоб це відображало небесні пріоритети. І навпаки, у притчі про багатого дурня (Лк. 12:16-21) чоловіка засуджують за те, що він зосереджується виключно на земному багатстві, не підготувавшись до вічної долі своєї душі. Його брак розсудливості полягає в його недалекоглядності та фальшивій безпеці. Нарешті, притча про блудного сина (Лк. 15:11–32) ілюструє шлях від дурості до розсудливості. Повернення сина до батька – це не просто фізичний акт, а повернення серця та розуму до того, що є справді добрим. Усвідомлюючи свою потребу в милосерді Отця, він здобуває мудрість, яка веде до свободи та примирення ⁴⁴.

⁴² Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 21-22.

⁴³

⁴⁴ Therrien, G., *Le Discernement moral dans l'Épître aux Romains*. Rome: Accademia Alfonsiana, 1968. P. 362-365.

Порівняльний аналіз євангельських персонажів демонструє, що розсудливість полягає у правильній розстановці пріоритетів. Нечесний управитель отримує похвалу за те, що «діяв розсудливо» (*phronímōs*), бо зумів підготуватися до моменту, коли його позбавлять управління (Лк. 16:1–8). Натомість багатій, що дбав лише про накопичення, називається безумним (*áphrōn*), бо не подумав про душу, яку можуть зажадати вже цієї ночі (Лк. 12:16–21). Психологічно це вказує на те, що справжня мудрість визначається здатністю особистості оцінювати свої вибори в перспективі майбутнього вічного життя ⁴⁵.

У Посланні до Римлян 8 Павло використовує терміни, похідні від грецького дієслова «*phronéō*», щоб описати спосіб мислення або орієнтацію людини. «Турбота про тіло» («*phronēma tēs sarkos*») стосується егоцентричного життя, зосередженого на земних бажаннях і ворожого до Бога. На противагу цьому, «турбота про Духа» веде до життя та миру (Римлян 8:5-6). Тут розсудливість – це більше, ніж ретельне прийняття рішень; йдеться про те, куди спрямоване серце людини. Справді розсудлива людина живе Духом, розпізнаючи, що відповідає Божому закону, і протистоїть тому, що йому суперечить. Ця духовна розсудливість веде до гармонії з Богом і дає змогу ходити в праведності ⁴⁶.

Перше послання апостола Павла до Коринтян розширює цей контраст, розкриваючи драматичний парадокс: Хрест Христовий видається світові глупотою, але насправді є Божою мудрістю. Бо, нібито немудре Боже – мудріше від людської мудрости, і немічне Боже міцніше від людської сили (1 Кор. 1:25). У цьому уривку Павло не відкидає мудрість повністю, а радше переосмислює її. Справжня мудрість не корениться в інтелектуальній гордості чи мирських досягненнях, а в смиренні та любові, явлених у розп'ятому Христі. Отже, розсудливість – це не самодостатність, а радикальна довіра до Божого спасительного плану, навіть коли він здається суперечним людській логіці ⁴⁷.

⁴⁵

⁴⁶ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 22-23.

⁴⁷ Therrien, G., *Le Discernement moral dans l'Épître aux Romains*. Rome: Accademia Alfonsiana, 1968. P. 375-380.

Більше того, апостол Павло наголошує на «зрілій» християнській мудрості, яка прихована від світу, але об'явлена Святим Духом (1 Кор. 2:6-10). Цю мудрість неможливо осягнути лише природним розумом; вона вимагає серця, перетвореного благодаттю. Розсудливий християнин – це той, хто розпізнає духовні істини через світло Духа та підкоряється Божому плану зі смиренням. Мудрі цього світу, які покладаються виключно на власний інтелект, часто не помічають цієї глибшої істини ⁴⁸.

Для апостола Павла розсудливість і мудрість є важливими для християнського життя. Вони полягають не в кмітливості чи неоднозначній моральній тактиці, а в конкретному розпізнаванні добра і зла – того, що веде до Божої волі чи від неї. Це розпізнавання не теоретичне, а практичне та глибоко моральне: воно керує щоденним вибором, діями та стосунками. Зрештою, Павло ідентифікує самого Христа як «Божу мудрість» (1 Кор. 1:24), що означає, що слідувати за Христом – це йти шляхом божественної розсудливості ⁴⁹.

Чеснота справедливості в Новому Завіті виступає як прагнення до праведності у стосунках із Богом та людьми. Вчення Ісуса в Заповідях Блаженств благословляє тих, хто «голодує та прагне справедливості» (Мт. 5:6), що робить її фундаментом для соціальної гармонії. Справедливість вимагає віддавати кожному належне: і Боже — Богові, і кесареве — кесареві (Мт. 22:21). У шлюбі це виявляється через взаємну повагу до прав іншого та смиренне ходіння перед Богом, як того вимагав пророк Михей, вказуючи на те, що є добрим в очах Господніх (Мих. 6:8) ⁵⁰.

У новозавітній перспективі чеснота справедливості набуває глибинного виміру через усвідомлення цінності людського життя у світлі вічності. Земне життя не розглядається як єдине або найвище благо, адже людина покликана до сопричастя з Богом у союзі з воскреслим Христом (Ів. 10:10). Проте це не применшує відповідальності за ближнього, а навпаки — підносить її. Христос не

⁴⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 24.

⁴⁹ Therrien, G., *Le Discernement moral dans l'Épître aux Romains*. Rome: Accademia Alfonsiana, 1968. P. 380-386.

⁵⁰ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 121.

скасовує заповідь «Не вбивай» (Мт. 5:21; Мр. 10:19), а доводить її до досконалості, переносячи акцент зі зовнішньої дії на коріння насильства в людському серці. Справедливість тепер вимагає викорінення навіть гніву чи зневаги до брата (Мт. 5:21-22), оскільки будь-який прояв ненависті прирівнюється до вбивства (1 Ів. 3:11-15) ⁵¹.

Розвиток заповіді любові стає позитивним вираженням християнської справедливості, яка виходить за межі взаємності. Христос закликає до радикальної солідарності, що охоплює навіть ворогів та тих, хто переслідує (Мт. 5:43-46). Така справедливість відображає природу Небесного Отця, Який посилає дощ на праведних і неправедних одночасно. Апостол Павло підсумовує цей підхід, стверджуючи, що вся повнота закону і справедливості реалізується через закон любові (Рим. 13:8-10). Саме через Христа, Який є істинним образом Бога (Кол. 1:15; 2 Кор. 3:18), людина відкриває справжній зміст солідарності та поваги до гідності кожного, втілюючи в життя нову заповідь любові (Ів. 13:34-35) ⁵².

У біблійному контексті мужність нерозривно пов'язана з вірністю Богові. Вона вимагає мужності, прийняття небезпек і болю, наполегливості та терпіння. Ця чеснота – не просто людська властивість, а дар від Бога, який дає праведникам силу наполегливо чинити добро та долати свої слабкості та зовнішні перешкоди. Праведна людина усвідомлює, що її мужність походить від Бога, і спрямовує свої прохання про допомогу до Нього. Це очевидно в таких уривках, як Пс. 31:4-5 та Фил. 4:13. Христос навчає, що без Його допомоги люди не можуть усвідомити, що є добро: «Без мене ж ви нічого чинити не можете» (Івана 15:5) ⁵³.

Апостол Павло наприкінці життя свідчить про завершення свого бігу та збереження віри попри численні переслідування (2 Тим. 4:7). Для християнського подружжя стійкість означає здатність «терпіти труднощі, як добрий воїн Ісуса Христа» (2 Тим. 2:3), захищаючи цілісність сім'ї та зберігаючи

⁵¹ Therrien, G., *Le Discernement moral dans l'Épître aux Romains*. Rome: Accademia Alfonsiana, 1968. P. 390.

⁵² Luño A. R. *Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics*. P. 48-49.

⁵³ Kaczynski C. E. *Nuovo Dizionario di Teologia Morale*. San Paolo Edizioni, 1990. P. 459-463.

обітниці навіть у періоди кризи чи культурного опору. Одним з головних аспектів мужності, підкреслених у Святому Письмі, є мужність і відвертість у проголошенні Євангелія та свідченні про істину. У Новому Завіті використовується термін «паррезія», що означає свободу та сміливість у мові. Діяння апостолів ілюструють, як святий Петро, святий Павло та інші апостоли й учні чітко проголошували Євангеліє як юдеям, так і язичникам, навіть попри переслідування. Ця сміливість – це дар, даний Богом, як видно з прохання апостола Павла про мужність говорити так, як він повинен (Еф. 6:19-20) ⁵⁴.

Мужність має надзвичайно важливе значення для подолання труднощів та переслідувань. Воно тісно пов'язане з надією та виявляється через боротьбу зі спокусами та нещастями. Терпіння означає, як чекати плодів своїх справ, навіть якщо час очікування довгий. Євангеліє від святого Луки підкреслює важливість поміркованості, застерігаючи від відволікань та надмірностей життя, які можуть перешкоджати духовному зростанню людини. У Євангелії від Лк. 8:14 чітко сказано, що слово Боже може залишатися неефективним, якщо людину долають тривоги, багатство та задоволення. Ці мирські турботи можуть заглушити послання Боже, заважаючи йому вкоренитися в серці людини. Так само, текст Лк. 21:34-35 застерігає від того, щоб вони не дозволяли своїм серцям дрімати від гулянок, пияцтва та тривог повсякденного життя, щоб день суду не застав їх непередбаченими ⁵⁵.

Послання до Римлян далі детально розглядає чесноту поміркованості, застосовуючи її до духовних благ. У Рим. 12:3 апостол Павло радить віруючим не думати про себе вище, ніж належить, але мислити тверезо, згідно з мірою віри, яку Бог наділив. Це тверезе мислення, або «*phroneîn eis tò sophroneîn*», передбачає смирення та визнання власних обмежень. Це заклик уникати самовпевненості та марнославства, гарантуючи, що духовні блага не стануть джерелом гордині. Текст Рим. 12:16 висловлює подібну ідею, наголошуючи на смиренні та важливості життя в гармонії один з одним. Стриманість у цьому

⁵⁴ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 282-284.

⁵⁵ Kaczynski C. E. Nuovo Dizionario di Teologia Morale. San Paolo Edizioni, 1990. P. 463-468.

контексті передбачає поміркованість у самооцінці та взаємодії з іншими, сприяючи духу смирення та єдності в християнській громаді ⁵⁶.

Новий Завіт також застерігає від гріхів, які порушують чесноту поміркованості. У 1 Кор. 6:9-10 такі гріхи, як пияцтво, жадібність та наклеп, класифікуються як ті, що виключають людину з Царства Божого. Ці гріхи представляють собою брак самоконтролю та поміркованості, підкреслюючи важливість стриманості для підтримки праведного життя. Потураючи цим гріхам, люди демонструють нехтування моральними стандартами, встановленими Богом, ризикуючи своїм вічним спасінням. Перше послання апостола Петра підкріплює це вчення, наголошуючи на тому, що християни, через своє єднання з Христом, звільняються від емоційних імпульсів, які ведуть до гріха. У 1 Пет. 4:3 стверджується, що достатньо часу, проведеного в розпусті, злих бажаннях, пияцтві, оргіях, гулянках та ідолопоклонстві. Через страждання та смерть Христа віруючі назавжди порвали з розпустою свого колишнього життя, прийнявши нове життя стриманості та самоконтролю ⁵⁷.

У новозавітньому вченні поміркованість (стриманість) постає як необхідна умова для того, щоб Боже слово принесло плід у житті людини. Згідно з Євангелієм від Луки, духовне зростання часто блокується через те, що серце людини виявляється обтяженим «клопотами, багатствами та життєвими насолодами» (Лк. 8:14). Христос застерігає учнів бути пильними, аби їхні серця не обважніли від «об'їдання, пияцтва та життєвих турбот», щоб день Господній не заскочив їх зненацька, мов пастка (Лк. 21:34–35). Таким чином, поміркованість виступає як інструмент підтримки духовної тверезості та готовності до зустрічі з Богом. Новий Завіт класифікує гріхи проти стриманості як такі, що перешкоджають успадкуванню Царства Божого. Це підкреслює, що поміркованість є не просто корисною порадою, а фундаментальною моральною вимогою. Перше послання Петра наголошує, що через страждання і смерть

⁵⁶ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 300-301.

⁵⁷ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routlage, 2021. P. 118.

Христа християни звільнені від емоційних імпульсів, які ведуть до гріха, і повинні назавжди розірвати з розпусним минулим (1 Петр. 4:1–3) ⁵⁸.

У Пастирських посланнях тверезомислення та поміркованість стають одними з головних розпізнавальних знаків істинного християнського життя (Тит. 2:12). Відмова від «похотей світу» та перехід до життя розсудливого, праведного та побожного в теперішньому віці є результатом дії спасительної благодаті. Для подружжя ця чеснота є гарантом того, що їхні почуття та бажання не перетворюються на ідолів, а будуть впорядковані навколо спільної мети — служіння Богові та одне одному в любові ⁵⁹.

Аналіз новозавітного вчення про чотири моральні чесноти дозволяє зробити висновок, що вони є не лише етичними категоріями, а життєво важливими плодами Святого Духа (Гал. 5:22-23), що визначають психологічну стійкість та духовну зрілість особистості. Розсудливість постає як фундаментальна здатність розрізняти волю Божу та будувати життя на «скелі» євангельських істин (Мт. 7:24–27), що вимагає постійної пильності та перегляду власних пріоритетів у світлі вічності. Справедливість у християнському шлюбі трансформується у радикальну відповідальність за ближнього та повагу до його абсолютної гідності, де навіть гнів прирівнюється до порушення заповіді (Мт. 5:21-22). Мужність (стійкість) виявляється у здатності зберігати вірність обітницям попри кризи та соціальний тиск (2 Тим. 4:7), спираючись на Божу силу, а не лише на власні ресурси. Нарешті, поміркованість забезпечує духовну тверезість, оберігаючи серце від обтяження життєвими насолодами та тривогами (Лк. 21:34). Отже, ці чесноти створюють надійний психологічний каркас християнського подружжя. Вони дозволяють партнерам переходити від егоцентризму до жертвовної любові, де розсудливість дає мудрість рішень, справедливість — лад у стосунках, мужність — силу вистояти, а поміркованість — внутрішню свободу для служіння Богові та одне одному.

⁵⁸ Kaczynski C. E. Nuovo Dizionario di Teologia Morale. San Paolo Edizioni, 1990. P. 465.

⁵⁹ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routlage, 2021. P. 119-120.

РОЗДІЛ 2

ВЧЕННЯ ОТЦІВ ЦЕРКВИ ПРО МОРАЛЬНІ ЧЕСНОТИ У III-VI СТОЛІТТЯХ

У період III-VI століть Отці Церкви систематизували вчення про моральні чесноти, інтегрувавши античну філософську спадщину в християнське богослов'я. Вони не просто запозичили концепції Платона, Аристотеля та Цицерона, а наповнили їх новим, есхатологічним змістом. Такі мислителі, як святий Василій Великий, святий Амвросій Медіоланський та святий Августин, визначили чотири кардинальні чесноти – мудрість, мужність, справедливість і поміркованість – як основу доброчесного життя, що веде до спасіння та уподібнення Богу.

2.1. Чеснота мудрості у святоотцівському вченні III-VI століть

Отці Церкви, хоч і не створили систематичної моральної теології в сучасному розумінні, залишили нам глибокі богословські праці, що охоплюють догматику, мораль та духовність. Їхні вчення, що були глибоко вкорінені у Святому Письмі, лягли в основу християнської етики. Такі видатні представники Східної Церкви, як святий Василій Великий, святий Григорій Богослов та святий Іоанн Златоуст, а також великі отці Заходу, зокрема святий Амвросій Медіоланський та святий Августин, зробили значний внесок у доктрину чеснот ⁶⁰.

У період патристики християнські отці, здобувши освіту в язичницьких школах, прагнули осмислити античну мудрість у світлі християнського вчення. Цей процес відображає напругу між вірою та знанням, теологічним і світським.

⁶⁰ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 24.

Климент Олександрійський вважав, що еллінська культура була підготовчим етапом до приходу християнства, а його ідейний послідовник Оріген намагався поєднати християнську релігію з грецькою філософією. Отці-каппадокійці – Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Ніський – були захисниками платонізму та використовували його філософську базу для обґрунтування християнських догматів і боротьби з єресьми. Вони активно шукали компроміс між античною мудрістю і християнством, що є яскравим прикладом спроби синтезу двох світів ⁶¹.

Вчення Отців Церкви, зокрема Тертуліана, розглядає чесноту мудрості через призму божественної природи. Мудрість (*sophia*) тут не є просто людською якістю, а атрибутом Бога. Текст підкреслює, що Бог, перш ніж створити світ у його фізичній формі, спочатку «задумав» його у Своєму розумі (*sensus*). Таким чином, мудрість є тим внутрішнім божественним принципом, за яким усе було створено. Усе, що існує, було задумано і впорядковано в розумі Бога ⁶².

Однією з центральних ідей, яка об'єднувала погляди Отців Церкви, було визнання розсудливості однією з чотирьох основних, або кардинальних, чеснот. Термін "кардинальна чеснота" вперше був використаний святим Амвросієм Медіоланським у його праці "*De officiis ministrorum*", яка стала першим систематичним викладом християнської етики і значною мірою спиралася на літературну та структурну спадщину Цицерона ⁶³.

Василій Великий у своєму творі «До юнаків про те, як користуватися творами язичницьких письменників», намагався навчити християнську молодь, як правильно використовувати античну літературу. Він вважав, що «зовнішня мудрість» (антична філософія, риторика та поезія) може бути корисною для християнина, але її слід використовувати лише як допоміжний інструмент. Застосовуючи алюзії та цитати з творів Платона і Плутарха, Василій прагнув створити певний консенсус між християнством і античністю, показуючи, що

⁶¹ Melikidze T. Basil the Great on "Outer Wisdom" and Ethical-Moral Principles (According to Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature). *Spekali*. P. 1.

⁶² Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. P. 27-28.

⁶³ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 24.

язичницька мудрість може слугувати християнській ідеології. Цей підхід демонструє, як ранні християнські мислителі прагнули привласнити найкращі елементи античної спадщини, підкоривши їх вищій істині віри ⁶⁴.

Святий Амвросій, наслідуючи античну традицію, представив розсудливість як чесноту, що спрямована на пізнання істини, але наповнив її християнським змістом, використовуючи приклади зі Святого Письма. У його праці «*De officiis ministrorum*» значну увагу приділено взаємозв'язку чеснот між собою та з розсудливістю. Отці Церкви наголошували, що розсудливість не є ізольованою чеснотою, а виступає як основа, що направляє інші чесноти – справедливість, мужність і поміркованість. Вона допомагає вірянину не лише розрізняти добро і зло, але й приймати мудрі рішення у своєму житті, що відповідають Божій волі. Таким чином, розсудливість, згідно з вченням отців Церкви, є не просто інтелектуальною здатністю, а практичною чеснотою, що направляє людину до праведного життя і допомагає у досягненні духовної досконалості ⁶⁵.

Святий Амвросій Медіоланський адаптував язичницьку чесноту мудрості в християнську, визначивши її як «пізнання істини». Ця чеснота, на його думку, є першою з головних (кардинальних) чеснот і вимагає практичного роздуму і свідомого прийняття рішень щодо всього життя. Мудрість для Амвросія, а пізніше для Томи Аквінського, – це процес відкриття істини, який допомагає християнам, зокрема в сучасній Нігерії, протистояти злу, корупції та іншим порокам ⁶⁶.

Вчення Отців Церкви, зокрема Амвросія Медіоланського, про мудрість розкривається через несподіване порівняння: він стверджує, що мудрість є подібною до дитячої невинності. Амвросій використовує цитату з Муд. 4:8-9, яка говорить, що достойний пошани вік – не багатолітній, і його не вимірюють

⁶⁴ Melikidze T. Basil the Great on “Outer Wisdom” and Ethical-Moral Principles (According to Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature). *Spekali*. P. 1-2.

⁶⁵ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 24-25.

⁶⁶ Ojomah E. A. Ambrose’s Teaching and Exemplars on the Virtues of Prudence and Fortitude and Their Relevance to Contemporary Christians in Nigeria. Boston College, 2023. P. 7-8.

числом років, але розсудливість у людини – це сивина, а бездоганне життя – старість. Таким чином, мудрість, що зазвичай асоціюється з довгим життям і досвідом, насправді може бути виражена в невинності та бездоганному житті, що є доступним для всіх, незалежно від віку. Це вчення допомагає подолати суперечність між повагою до «старовинної» мудрості і євангельським закличком бути як діти ⁶⁷.

Іван Золотоустий вважав, що душа дитини, подібно до міста, потребує законів, які вселяють страх і підтримують порядок. Ці «закони» – це моральні принципи, які батьки мають прищепити дітям з раннього віку. Він підкреслював, що усі чуття дитини, як двері міста, мають бути захищені морально-етичним вихованням. Мета цього процесу – сформувати дух дитини, щоб вона могла мислити раціонально. Однак, з усіх чеснот, Іван Золотоустий виділяв мудрість як головний принцип контролю. Він закликав батьків навчати дітей мудрості, щоб вони могли розрізняти справжні цінності та відкидати пусті людські бажання, такі як багатство, влада чи слава. На його думку, лише мудрість дозволяє людині прагнути до найвищого – до духовного вдосконалення ⁶⁸.

Святий Амвросій Медіоланський, використовуючи образ дитини, вирішує дилему, як поєднати пошану до античної мудрості з новизною християнського життя. Він посилається на слова Ісуса з Євангелія від Матвія (18:3): «Хто не навернеться, щоб стати як дитина, не увійде в Царство Небесне». Амвросій стверджує, що мудрість, яка походить від віри, є «бездоганим життям», що дозволяє християнину бути одночасно «старим» за мудрістю і «новим» за невинністю. Він також вказує на Ісуса як на ідеал мудрості та чесноти, називаючи його «Дітям, що варте наслідування», що втілює досконалу чесноту (*perfecta virtus*) у самозреченні та відмові від помсти ⁶⁹.

⁶⁷ Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. P. 244-245.

⁶⁸ Mvumbi F.N. When the Church Fathers speak of Education: A reflection on the Tertiary Education in Africa. *International Journal of Education and Research*, Vol. 1, № 8. 2013. P. 14.

⁶⁹ Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. P. 245-246.

Для Івана Золотоустого виховання було найвищим і найсвятішим завданням батьків, яке має тривати не тимчасово, а вічно. Він вірив, що справжня освіта, яка включає не лише знання та навички, а й чесноти, має ґрунтуватися на мудрості, що є принципом контролю. Ця педагогічна концепція є актуальною й для сучасних освітян, оскільки вона наголошує на важливості виховання цілісної особистості, де знання поєднуються з моральними цінностями. Використовуючи алегорію «міста», Іван Золотоустий пояснював, що без моральних засад душа дитини залишатиметься вразливою до пороків, тоді як мудрість дозволяє їй розрізняти добро і зло ⁷⁰.

Василій Кесарійський закликав молодь обережно використовувати «зовнішню мудрість», під якою розумів античну літературу. Він порівнював цей процес із поведінкою Одиссея, який, щоб уникнути згубного співу сирен, закрив вуха та прив'язав себе до щогли. Для Василя це було метафорою, що демонструє, як мудра людина має захищати свою душу від негативного впливу язичницьких творів. Водночас, він вважав, що ці твори можуть бути корисними для вправлення розуму, допомагаючи людям краще розуміти біблійні істини. Прикладами він наводив біблійних персонажів – Мойсея та Даниїла, які спочатку осягнули світську мудрість, а лише потім – божественну ⁷¹.

Мудрість упорядковує наш практичний розум, надаючи нам здатність приймати правильні рішення. Ця чеснота є основою для всіх добрих вчинків. Вона не лише дає можливість діяти правильно, але й безпосередньо спричиняє добрі справи. Мудрість спрямовує наші інтелектуальні здібності, допомагаючи досягти «правильної спрямованості апетиту». У цьому контексті Амвросій, Григорій та Августин розглядають мудрість як головну чесноту, яка є обов'язковою умовою для доброчесного життя ⁷².

⁷⁰ Mvumbi F.N. When the Church Fathers speak of Education: A reflection on the Tertiary Education in Africa. *International Journal of Education and Research*, Vol. 1, № 8. 2013. P. 14-15.

⁷¹ Melikidze T. Basil the Great on "Outer Wisdom" and Ethical-Moral Principles (According to Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature). *Spekali*. P. 2-3.

⁷² Keenan J. F. Proposing cardinal virtues. *Theological Studies*. 1995. Vol. 56. P. 717-718.

Святий Василій Великий також застосовував метафору бджоли, яка збирає нектар лише з корисних квітів, залишаючи все зайве. Цей образ підкреслює, що людина повинна вміти розрізняти корисне та шкідливе у язичницькій літературі. За його словами, світська мудрість подібна до гілок із листям, що захищають плоди істини. Інший Отець Церкви, Іван Дамаскин, поділяв таку позицію, порівнюючи цей процес із добуванням золота. Він вважав, що навіть у «язичницькій мудрості» можна знайти «чисте золото», відкидаючи зайві, «неприйнятні» елементи. Таким чином, обидва Отці вчили, що світська мудрість може слугувати християнській вірі, але її слід сприймати обережно, як допоміжний інструмент, а не самодостатню істину ⁷³.

Святий Августин, один із найвпливовіших отців Західної Церкви, зробив фундаментальний внесок у розуміння розсудливості (*prudence*), пов'язавши її з концепцією любові. Він стверджував, що чотири кардинальні чесноти є нічим іншим, як вираженням різних форм любові. У цій системі, розсудливість – це любов, яка чітко розрізняє, що наближає нас до Бога, а що віддаляє. Таким чином, вона перестала бути виключно інтелектуальною чеснотою і стала духовною практикою, що допомагає вірянину орієнтуватися у світі з погляду Божої волі та спасіння. Це вчення підкреслює, що істинна розсудливість завжди має бути спрямована на вищу мету – любов до Бога ⁷⁴.

Згідно з Августином, мудрість не є лише інтелектуальною чеснотою, а перш за все – станом волі. Він вважав, що для того, щоб мати справжню мудрість, людина повинна мати правильні цілі та мотиви. Якщо воля людини правильно спрямована на кінцеву мету, а не на земні блага, то всі її вчинки є добродіями. Августин стверджує, що язичники не можуть досягти справжньої мудрості, оскільки вони не знають Бога, а їхня воля спрямована на хибні цілі. Отже, їхня так звана мудрість є недобродією і навіть гріховною ⁷⁵.

⁷³ Melikidze T. Basil the Great on "Outer Wisdom" and Ethical-Moral Principles (According to Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature). *Spekali*. P. 3-4.

⁷⁴ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 25.

⁷⁵ Irwin T. H. Splendid Vices? Augustine For and Against Pagan Virtues. *Medieval Philosophy and Theology*. 1999. № 8. P. 108-109.

Максим Сповідник та Іван Дамаскин також вказували на універсальність природної моралі та мудрості. Максим Сповідник стверджував, що навіть серед язичників можна знайти чеснотливих людей, оскільки Святий Дух присутній у кожній особі від народження. Іоанн Дамаскин закликав християн бути «золотошукачами», щоб віднайти «чисте золото» істини в язичницькій мудрості, відкидаючи все зайве. Таким чином, чеснота мудрості в патристиці розумілася як здатність розрізняти добро і зло, істина і оману, використовуючи світські знання для зміцнення християнської віри ⁷⁶.

Августин відрізняє справжню мудрість від філософських концепцій. На його думку, мудрість – це не просто знання, а правильне використання вільної волі. Він погоджується з античними філософами, що лише правильної поведінки недостатньо для чесноти, але додає, що істинна мудрість можлива лише через віру. Августин використовує алегорію «поганого дерева», яке не може приносити «добрих плодів». Він стверджує, що язичники є «поганим деревом», тому не можуть мати справжньої мудрості, оскільки вона походить лише з благодаті і віри ⁷⁷.

Вчення святого Августина знайшло свій відгук у працях Івана Касіана, який жив у той самий період і був відомий своїми настановами для чернецтва. Касіан розвинув ідею розсудливості через поняття "discretio" (розрізнення). Він показав, що всі чесноти містять у собі елемент правильного судження, розрізнення та практичної мудрості. За Касіаном, "prudens discretio" (розсудливе розрізнення) є ключовим для правильного духовного життя. Воно допомагає не лише відрізняти добро від зла, але й знаходити правильну міру та пристосовуватися до обставин, уникаючи крайнощів. Цей акцент на розрізненні, як основній рисі всіх чеснот, підкреслює їхню взаємопов'язаність і практичну спрямованість на досягнення духовної гармонії ⁷⁸.

⁷⁶ Melikidze T. Basil the Great on "Outer Wisdom" and Ethical-Moral Principles (According to Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature). *Spekali*. P. 5-6.

⁷⁷ Irwin T. H. Splendid Vices? Augustine For and Against Pagan Virtues. *Medieval Philosophy and Theology*. 1999. № 8. P. 110-111.

⁷⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 25.

Отже, вчення про мудрість у святоотцівській традиції, особливо у працях св. Амвросія Медіоланського, св. Василя Великого та св. Августина, є глибоким синтезом античної філософії та християнського богослов'я. Ці Отці Церкви не відкидали античну мудрість, а прагнули наповнити її новим, християнським змістом. Вони розглядали мудрість не як виключно людську якість, а як дар Божий, що походить від страху Господнього і є основою для всіх інших чеснот.

На відміну від язичницьких мислителів, Отці Церкви ставили мудрість на службу вірі. Василій Великий заохочував молодь використовувати язичницьку літературу як «золотошукачі», які вміють знаходити корисне та відкидати шкідливе. Августин стверджував, що справжня мудрість можлива лише за наявності «правильно спрямованої волі», яка любить Бога, а не земні блага. Ця концепція дозволила Отцям Церкви адаптувати античні філософські ідеї, надавши їм есхатологічного виміру. Таким чином, мудрість у їхньому вченні – це не просто інтелектуальна категорія, а практична чеснота, що допомагає вірянину розрізняти добро і зло та спрямовує його до духовного вдосконалення.

2.2. Чеснота мужності у вченні Отців Церкви III-VI століть

У ранньохристиянській літературі та у працях отців Церкви мужність (*fortitude*) часто асоціювалася з мучеництвом. У цей період, що був позначений переслідуваннями, мужність розглядалася як найвищий прояв вірності Богу, що виражався в готовності прийняти смерть за віру. Яскравими прикладами цього є "Листи святого Ігнатія Антіохійського", написані ним по дорозі на мученицьку смерть у Римі, а також "Діяння мучеників", зокрема, святих Аполлонія, Себастіана та Полікарпа. Крім того, Тертуліан і святий Кипріан присвячували цілі трактати чесноті терпіння, яка вважалася невід'ємною складовою мужності. Святий Амвросій у своїй праці "De Officiis" запропонував більш систематичне

дослідження, підкресливши роль мужності не лише в мучеництві, а й у повсякденному житті християнина ⁷⁹.

Святий Амвросій Медіоланський у своєму вченні про мужність проводить порівняння між християнськими та язичницькими прикладами, віддаючи перевагу першим. Він визнає, що античні філософи, зокрема піфагорійські мудреці, демонстрували вражаючу витримку перед обличчям смерті. Однак Амвросій стверджує, що біблійні приклади, як-от донька Іфтах та Юдита, демонструють мужність у набагато більшому масштабі. Наприклад, Юдита не тільки не злякалася смерті, як і піфагорійці, але й не побоялася загрози своїй честі та цілої ворожої армії. Таким чином, біблійні історії не просто повторюють ідеї античності, а перевершують їх, показуючи надзвичайну силу віри ⁸⁰.

Мужність удосконалює «пристрасну» силу нашої душі, яка відповідає за боротьбу. Ця чеснота, згадана такими отцями як Амвросій, Григорій та Августин, дозволяє долати труднощі та випробування. Вона надає нам силу протистояти спокусам та негараздам, що є необхідним для підтримання доброчесності. Мужність не лише допомагає витерпіти страждання, але й спрямовує нашу волю до досягнення моральної досконалості ⁸¹.

Вчення святого Августина про мужність розглядається як протиставлення патріотичній доблесті язичницьких римлян. Августин вважав, що мужність римлян, яка виражалася в їхній готовності померти за Рим і за славу, була не справжньою чеснотою, а скоріше проявом «безмежної пристрасті до слави». Вона була зумовлена бажанням земної влади та своєрідного «несправжнього безсмертя» в устах тих, хто їх хвалив. Таким чином, мужність римлян була спрямована не на вище благо, а на земні цілі, що, за Августином, робить її лише «зовнішньою схожістю» на справжню чесноту, а не нею самою ⁸².

⁷⁹ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 284.

⁸⁰ Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. P. 258-259.

⁸¹ Keenan J. F. Proposing cardinal virtues. *Theological Studies*. 1995. Vol. 56. P. 717-718.

⁸² Kramer C. Augustine on Christian and Pagan Virtues. 2015. P. 6-7.

Амвросій підкреслює, що мужність християнських героїв є не просто виявом індивідуальної сили, а «більш чудовою», «давнішою» і «значно величнішою». Він зауважує, що донька Іфтах та Юдита продемонстрували свою відвагу перед цілими арміями, тоді як піфагорійські мудреці – лише перед одним правителем. Крім того, Амвросій наголошує на тому, що мужність біблійних жінок, які здавалися слабкими, є особливо дивовижною. Приклад Юдити, яка як жінка здобула перемогу над чоловіком і завдяки своєму розуму перемогла цілі народи, стає доказом того, що справжня мужність походить від віри в Бога, а не від фізичної сили чи соціального статусу ⁸³.

Святий Амвросій Медіоланський розглядає мужність як ключову чесноту для справжнього християнина. Він проводить паралелі між своїм вченням і настановами святого Павла, підкреслюючи, що бути мужнім означає наслідувати чесноти патріархів. Для Амвросія, мужність нерозривно пов'язана з мудрістю (*prudence*), оскільки розсудливість допомагає уникнути непотрібного ризику. Таким чином, мужність у патристичному розумінні є не безрозсудною відвагою, а свідомим і мудрим вибором ⁸⁴.

Чеснота мужності розкривається не лише як фізична сила, а як глибока віра у божественну допомогу. Це ілюструється прикладом імператора Ліцинія, який, готуючись до битви, отримав уві сні видіння ангела, що закликав його та його військо молитися до Всевишнього Бога. Ліциній, довірившись цьому об'явленню, продиктував молитву, яку потім повторило все його військо. Цей акт молитви надихнув солдатів, надав їм нового духу мужності та впевненості, що перемога буде їхньою. На противагу цьому, імператор Дая покладався лише на силу та щедрість до своїх воїнів ⁸⁵.

Мужність, за святим Василієм, є не фізичною силою, а духовною стійкістю, яка дозволяє людині переносити життєві негаразди і відкидати мінливі

⁸³ Harmon A. M. *Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects*. 2017. P. 259-260.

⁸⁴ Ojomah E. A. *Ambrose's Teaching and Exemplars on the Virtues of Prudence and Fortitude and Their Relevance to Contemporary Christians in Nigeria*. Boston College, 2023. P. 44-45.

⁸⁵ Schaff P. *Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies*. Vol. VII. 2004. P. 483-484.

блага світу, такі як багатство та насолоди. Смерть Христа на хресті не руйнує віру Його послідовників, а, навпаки, зміцнює її. Він стає досконалим взірцем того, як слід мужньо померти за віру. Хоча Його учні спочатку виявляли людську слабкість і страх, вони не залишили свою віру в Христа як Сина Божого. Після Його Воскресіння їхня віра ще більше зміцнилася. Христос, будучи втіленим Логосом, прийняв людську слабкість, щоб показати, як людина може протистояти випробуванням. Це вчення надихало перших християн, які зазнавали переслідувань, надаючи їм приклад того, як мужньо протистояти гонінням і навіть смерті заради релігії⁸⁶.

Учення Отців Церкви, зокрема в його патристичній актуалізації, розглядає чесноту мужності (*courage*) як ключову для виконання свого соціального обов'язку. У контексті героїчного суспільства, про яке йдеться в тексті, мужність є невід'ємною якістю, що вимагається від воїна чи захисника. Ця чеснота тісно пов'язана з вірністю (*fidelity*), оскільки виживання громади залежить від того, наскільки її члени можуть покладатися на мужність та вірність своїх родичів у битві. Мужність у патристичному вченні є не просто індивідуальною рисою, а частиною моральної структури суспільства, що визначає, «ким я є». У героїчному суспільстві, як і в ранньохристиянських громадах, ідентичність людини була нерозривно пов'язана з її соціальною роллю та статусом. Мужність, таким чином, розглядалася як необхідний засіб для виконання цієї ролі та підтримки загального порядку. Згідно з текстом, вчинки, що впливають з мужності, є невід'ємною частиною «гри» моральних цінностей, яку людина не може свідомо обрати або відкинути⁸⁷.

Святий Августин значно поглибив розуміння мужності, тісно пов'язавши її з любов'ю (*caritas*). Він вважав, що мужність є не просто силою духу, а вираженням любові, яка дозволяє відмовлятися від речей. За Августином, найважчим тягарем для людини є тіло, яке через первородний гріх стало

⁸⁶ Schaff P. Early Church Fathers. Ante-Nicene Fathers. Vol. IV. P. 698.

⁸⁷ Murphy N. C., Kallenberg B. Nation M. T. Virtues and Practices in the Christian Tradition: Christian Ethics after MacIntyre. 2003. P. 14-15.

«ланцюгом» для душі. Душа, побоюючись болю та смерті, тремтить перед тілесними стражданнями. Однак, якщо душа, освітлена любов'ю до Бога, мудро і правильно використовує своє тіло, воно підкориться її владі. Августин стверджував, що душа, повністю віддана Богу, не тільки зневажатиме смерть, але й навіть бажатиме її, що є найвищим проявом мужності, що випливає з любові ⁸⁸.

У патристичному вченні святого Августина мужність – це не фізична сила, а сила душі, що дозволяє зневажати всі незручності та втрату речей, які не в нашій владі. Це чеснота, яка виникає з любові до доброї волі та опору всьому, що їй вороже. Мужність дозволяє спокійно переносити втрату матеріальних благ і не піддаватися скорботі, що є свідченням її істинної природи. Мужність, за Августином, є невід'ємною частиною чотирьох головних чеснот. Вона не може існувати сама по собі, а тісно пов'язана з розсудливістю, поміркованістю та справедливістю. Людина, яка любить свою добру волю і цінує її понад усе, обов'язково матиме мужність. Вона протистоїть злій волі та пристрастям, які можуть загрожувати її найціннішому благу. Таким чином, мужність є вираженням внутрішньої стійкості, що дозволяє жити блаженним і гідним похвали життям, незалежно від зовнішніх обставин ⁸⁹.

Мужність у патристичному вченні є необхідною для боротьби з «багатоголовим звіром», який символізує гріхи. Текст закликає дів (virgins) бути «мужньо налаштованими» (masculine) і протистояти звіру, озброївшись «шоломом спасіння» та іншими обладунками. Автор порівнює цю боротьбу з подвигом Беллерофонта та прагненням Христа, який «зробив його безсилим і зневаженим перед нами». Таким чином, мужність у цьому контексті – це не просто фізична відвага, а духовна боротьба з силами зла. Вона дає силу вистояти, здолати спокуси та отримати «сім вінців чесноти» ⁹⁰.

⁸⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 284-285.

⁸⁹ Burleigh J. H. S. Augustine Earlier Writings. *The library of christian classics*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1953. P. 128-129.

⁹⁰ Schaff P. Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius. P. 571.

Святиц Августин стверджує, що мужність римлян, по суті, робила їх «менш порочними», але не справді доброчесними. Він зазначає, що римляни не мали віри в Вище Благо, тобто в Бога, і тому їхні вчинки не могли бути справжньою чеснотою. Августин підкреслює, що суспільство, яке не визнає істинного Бога, не може бути по-справжньому справедливим, а отже, і доброчесним. З цієї перспективи, мужність, яка не ґрунтується на вірі, не є справжньою чеснотою, а лише «пороком», що маскується під чесноту, оскільки його кінцева мета – земна, а не духовна ⁹¹.

Святий Василій Великий вчив, що чеснота мужності, яку втілив Ісус Христос, вчить віруючих, що справжнє щасливе життя слід шукати не в «цьому світі», де панують страждання, а в «прийдешньому світі». У «цьому світі» життя є першою і найбільшою боротьбою душі. Василій Великий наголошує, що Христос, Своїми стражданнями, підтвердив віру серед тих, хто цінує чоловічу відвагу і хто усвідомлює, що щастя досягається не через уникнення труднощів, а через їхнє мужнє подолання. Таким чином, мужність стає ключовою чеснотою для християнина, що дозволяє йому не піддаватися спокусам світу і гідно нести свій хрест, прямуючи до вічного життя ⁹².

Вчення про мужність деталізується через боротьбу з сімома головами дракона, які символізують різні гріхи. Наприклад, боягузтво та слабкість є однією з голів дракона, і той, хто перемагає їх, отримує «вінець мучеництва». Крім того, автор вказує на «десять рогів» дракона, які є «десятьма протилежностями Декалогу» (Закону Божого). Перемога над цими гріхами, такими як перелюбство, брехня, заздрість, потребує справжньої мужності. Мужність, таким чином, є ключовою чеснотою для утвердження вільної волі людини проти долі та необхідності, які є, відповідно до вчення Отців Церкви, найбільшим злом ⁹³.

⁹¹ Kramer C. Augustine on Christian and Pagan Virtues. 2015. P. 7-8.

⁹² Schaff P. Early Church Fathers. Ante-Nicene Fathers. Vol. IV. P. 698-699.

⁹³ Schaff P. Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius. P. 571-572.

Після закінчення епохи переслідувань, коли мучеництво перестало бути щоденною реальністю, отці Церкви, зокрема святий Лев Великий та святий Григорій Великий, продовжували наголошувати на важливості мужності у звичайному житті християнина. Вони розширили концепцію мужності, застосовуючи її до боротьби з повсякденними труднощами, спокусами та внутрішніми гріхами. Ця нова перспектива підкреслювала, що істинна мужність виявляється не тільки в героїчних актах, а й у постійній вірності Христу, у здатності вистояти у випробуваннях, зберегти віру та моральну цілісність у складних життєвих обставинах ⁹⁴.

Отже, у вченні Отців Церкви III-VI століть мужність (*fortitude*) є однією з ключових чеснот, яка зазнала значного переосмислення – від мучеництва до повсякденного життя. На ранньому етапі християнства мужність була синонімом готовності прийняти смерть за віру. Яскравими прикладами цього були мученики та їхні діяння, а також праці Тертуліана і св. Кипріяна, які оспівували терпіння. Пізніше, з припиненням переслідувань, св. Амвросій Медіоланський розширив її значення, підкреслюючи, що мужність необхідна і в щоденних випробуваннях.

Отці Церкви, особливо св. Амвросій та св. Августин, перевершили античне розуміння мужності, віддаючи перевагу біблійним прикладам. На відміну від язичницької доблесті, яка прагне земної слави, християнська мужність походить від віри в Бога. Августин вважав, що мужність римлян, що ґрунтувалася на патріотизмі та бажанні «несправжнього безсмертя», не була істинною чеснотою. Для св. Василя Великого мужність – це духовна стійкість, яка дозволяє відкинути мінливі блага світу і гідно нести свій хрест, подібно до Христа. У цій традиції мужність стає вираженням внутрішньої сили, що веде до духовної досконалості та є ключовою у боротьбі з гріхами.

⁹⁴ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 285.

2.3. Чеснота справедливості у працях Отців Церкви III-VI століть

У працях перших християнських письменників та Отців Церкви вчення про справедливість викладалося несистематично, але вже тоді містило глибокі ідеї, що перегукуються з Новим і Старим Завітами. Ці мислителі не приймали античні грецькі та римські концепції без критичного осмислення. Наприклад, святий Григорій Нісський, коментуючи четверту заповідь блаженства, висловлював скептицизм щодо можливості справедливості у суспільстві, заснованому на рівності, демонструючи, що християнські ідеї не завжди збігалися з античними. Ці ранні спроби осмислення справедливості заклали основу для подальшого, більш систематичного розвитку цієї чесноти ⁹⁵.

Вчення Отців Церкви про справедливість базується на ідеї її тісного зв'язку з релігією та Богом. Справедливість розглядається не як людський закон, а як божественний принцип, який був втрачений після гріхопадіння. Текст вказує на те, що після вигнання справедливості панували хіть, заздрість, а також несправедливі закони. Багаті накопичували багатства, не ділячись ними, і використовували «несправедливі закони» для захисту своєї жадібності. Таке суспільство, позбавлене справедливості, характеризується гордістю, нерівністю, а його правителі використовують страх, зброю та насильство. Ця епоха, що прийшла на зміну «золотому віку», є результатом втрати благочестя та відходу від Бога ⁹⁶.

Справедливість упорядковує волю або наш інтелектуальний потяг. Вона є однією з чотирьох головних чеснот, які були названі Августином та Григорієм Великим. Справедливість є необхідною для встановлення правильного порядку у людських діях та відносинах. Вона надає основу для всіх добрих вчинків, оскільки гарантує, що ми робимо те, що є правильним, і прагнемо доброчесності ⁹⁷.

⁹⁵ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 52.

⁹⁶ Schaff P. Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies. Vol. VII. 2004. P. 213.

⁹⁷ Keenan J. F. Proposing cardinal virtues. *Theological Studies*. 1995. Vol. 56. P. 717-718.

Для отців Церкви справжня справедливість – це не просто дотримання законів, а вираження людяності, рівності та милосердя. Це чеснота, яка вимагає від людини ділитися благами з тими, хто їх потребує, нікого не кривдити, не пригнічувати, бути щедрим та гостинним. Текст зазначає, що справедливість була втрачена, коли люди перестали розглядати один одного як братів, а Бога – як спільного Батька. Тому справжня справедливість – це не просто етичне правило, а глибоке релігійне усвідомлення єдності людства. Вона тісно пов'язана з благочестям і є відображенням божественної природи в людських стосунках ⁹⁸.

Одним із перших, хто зробив значний внесок у систематизацію вчення про справедливість, був Лактанцій (250-325). У своїх працях «Божественні настанови» та «Епітома» він запропонував перший послідовний виклад цієї чесноти. Лактанцій, який був добре знайомий як із класичною культурою, так і з християнським апологетичним мисленням, критично переосмислив римське поняття справедливості, особливо концепцію Цицерона. Він стверджував, що справедливість – це не тільки чесність, але передусім благочестя. Для Лактанція, ці дві складові є двома «глибокими течіями», з яких випливає вся справедливість. Він підкреслював, що якщо відсутнє благочестя щодо Бога, в чіємь батьківстві ми всі брати, то не може бути і справжньої чесноти. На відміну від язичників, які знали чесність лише по відношенню до обмеженого кола людей, християнська справедливість, за Лактанцієм, поширюється на всіх, оскільки всі люди є братами по Богу ⁹⁹.

Справедливість не суперечить благості, а є її основою, що готує людину до вищої форми доброти. Автор тексту пояснює, що принцип «око за око, зуб за зуб» є вираженням справедливості, тоді як заклик підставити іншу щоку, коли тебе вдарили, є проявом благості. Таким чином, він стверджує, що вчення Христа

⁹⁸ Schaff P. Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies. Vol. VII. 2004. P. 213-214.

⁹⁹ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 52.

не відкидає, а доповнює Старий Завіт, підносячи справедливість на новий, вищий рівень ¹⁰⁰.

Василій Великий розглядає чесноти, зокрема справедливість та поміркованість, як «статуї», які створюються всередині людської душі. Ці чесноти є не просто абстрактними поняттями, а живим відображенням «образу невидимого Бога» – Христа. Як талановиті митці, як-от Фідій чи Поліклет, створюють досконалі скульптури, так і людина, за допомогою Слова Божого, може формувати в собі ці чесноти. Справедливість та інші чесноти, як-от поміркованість, стають «внутрішнім вівтарем», на якому людина приносить Богу молитви. Ці «статуї чеснот» не є мертвими, на відміну від язичницьких ідолів, а живими і невмирущими, оскільки перебувають у безсмертній душі, яка прагне зберегти їх ¹⁰¹.

Патристичне вчення про справедливість також розкривається через ставлення до багатства та пожертв. Текст стверджує, що Ісус, хоч і називає бідних блаженними, охоче приймає дари від багатих. Це пояснюється тим, що бідність, про яку йдеться, – це не стільки матеріальна, скільки «бідність духом», тобто смирення. Автор підкреслює, що праведне використання багатства для благодійності та милосердя є настільки ж цінним, як і повна відмова від нього. Це показує, що справжня справедливість залежить не від соціального статусу, а від внутрішнього стану людини ¹⁰².

Святий Амвросій Медіоланський зробив значний внесок у християнську етику, зокрема у вчення про справедливість. У таких працях, як "De Officiis Ministrorum" та "Коментар на Псалом 118", він відійшов від суто класичних уявлень, пов'язуючи справедливість із благочестям, любов'ю та милосердям. Амвросій підкреслював, що справедливість є єдиною чеснотою, яка завжди має користь для загального блага, оскільки її природа полягає у відкритті себе для

¹⁰⁰ Schaff P. Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius. P. 374.

¹⁰¹ Schaff P. Early Church Fathers. Ante-Nicene Fathers. Vol. IV. P. 993-994.

¹⁰² Schaff P. Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius. P. 374.

інших, а не замикає в собі. Вона зберігає перевагу іншого навіть за рахунок власної, шукаючи найменшу особисту вигоду, але здобуваючи найбільшу заслугу. Таке розуміння підкреслює альтруїстичну та жертвну природу християнської справедливості ¹⁰³.

Чеснота справедливості в патристичному вченні сягає своїм корінням не лише філософії, а й богослов'я. Прикладом такої справедливості є постать Мойсея, який, ще до того як стати пророком, мав «природний жах перед злом» і прагнув справедливості, навіть караючи винних. Його вчинки, про які розповідається в Святому Письмі, підкреслюють, що справжня справедливість є не просто етичним принципом, а божественним даром, закладеним у людині. Згідно з текстом, Мойсей отримав це вчення не від людської мудрості, а безпосередньо від Бога. Таким чином, для Василя Великого, справедливість є вищою чеснотою, що походить від самого Бога, а не від людських роздумів, і її дотримання є проявом покорі Божій волі ¹⁰⁴.

На відміну від язичницьких поглядів, які можуть розглядати справедливість як просто суспільний договір або засіб для досягнення мирського успіху, Отці Церкви, на прикладі святого Амвросія, стверджували, що справжня справедливість є божественним даром. Це чеснота, яку Бог вкладає в душу, а не те, що людина може здобути самотійно. Ця перспектива, спираючись на Ісаї 49:16, представляє душу як полотно, яке Бог "розмальовує" чеснотами. Тому справедлива людина - це той, чия душа наповнена Божою благодаттю, що робить справедливість невіддільною від побожності та мудрості ¹⁰⁵.

Святий Василій підкреслює, що християнське вчення про справедливість виходить за рамки філософських роздумів, оскільки воно є божественним наказом, а не лише людським принципом. Християнська справедливість, виражена в заклику підставити іншу щоку, є не просто етичним правилом, а актом любові та наслідування Христа, який прийняв страждання за гріхи

¹⁰³ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 53.

¹⁰⁴ Schaff P. The Hexameron. Basil: Letters and Select Works. P. 223-224.

¹⁰⁵ Azzopardi J. St. Ambrose: doctrine and importance. *Melita Theologica*. 1978. Vol. 30, № 1-2, P. 40-41.

людства. Таким чином, християнство підносить поняття справедливості на вищий, богословський рівень, де її дотримання є не лише питанням морального вибору, а й проявом віри та уподібненням Богу ¹⁰⁶.

Вчення святого Амвросія Медіоланського про справедливість не є абстрактним, а нерозривно пов'язане з поняттями мудрості та благочестя. Він стверджує, що душа (anīma), яка прагне до моральної досконалості, повинна бути «наповнена» (plena) мудрістю, благочестям і справедливістю. Амвросій наголошує, що ці чесноти не є результатом власних зусиль людини, а походять від Бога, оскільки «всяка чеснота – від Бога». Це означає, що справедливість є не просто людською якістю, а даром, який людина отримує, коли її душа наповнюється Богом ¹⁰⁷.

Учення про справедливість розглядається в контексті закону. Текст стверджує, що Ісус не скасував закон, а, навпаки, виконав його, надавши йому нового сенсу. Порівняння закону про суботу з «служогою, який готує кімнату для нареченого» вказує на те, що закон мав тимчасову функцію – підготувати людей до приходу Христа. З Його приходом закон не був відкинутий, а набув свого повного значення. Це підтверджує, що істинна справедливість полягає не в сліпому дотриманні правил, а у їхньому внутрішньому, духовному сенсі ¹⁰⁸.

За вченням святого Августина, справедливість є однією з найвищих чеснот, яка нерозривно пов'язана з Божественною природою. Августин стверджує, що все добро походить від Бога, і справедливість є однією з цих благ. Він пояснює, що саме справедливість виявляє, що людина походить від Бога, оскільки Бог не лише «найдобріший» у благословенні, але й «найсправедливіший» у покаранні гріхів. На думку Августина, це доводить, що

¹⁰⁶ Schaff P. Early Church Fathers. Ante-Nicene Fathers. Vol. IV. P. 974.

¹⁰⁷ Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. P. 135-137.

¹⁰⁸ Schaff P. Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius. P. 374.

ми належимо Йому, адже тільки той, кому належить щось, може справедливо карати ¹⁰⁹.

Святий Августин, розвиваючи свою концепцію кардинальних чеснот як різних форм любові (*caritas*), також дав глибоке визначення справедливості. Він вважав, що в своїй сутності справедливість збігається із Золотим правилом: "Що не хочеш, щоб було зроблено тобі, не роби іншому". Оскільки ніхто не бажає, щоб йому шкодили, то й він сам не повинен шкодити іншим. У праці "83 різні питання" він, слідуючи Цицерону, визначає справедливість як "навик душі, що практикується для суспільної користі, яка дає кожній людині те, на що вона заслуговує". Це визначення повторюється і в його пізнішій праці, "Про Град Божий", але вже в контексті широкої богословської дискусії про "справжню справедливість", що ґрунтується на Божій волі ¹¹⁰.

Справедливість, за Августином, є тією чеснотою, яка «віддає кожному своє» і неможлива без свободи волі. Саме тому Бог дав людині вільну волю – щоб вона могла жити праведно. Покарання за гріх було б несправедливим, якби людина не могла обирати між добром і злом. Це означає, що справедливість вимагає відповідальності, і без вільного вибору людини, її вчинки не можуть бути ані гріховними, ані праведними. Відповідно, покарання та нагорода були б неможливі, якби не було справедливості, а справедливість – без свободи волі ¹¹¹.

Для святого Августина справедливість є фундаментальною чеснотою суспільного та політичного життя. Вона не лише гарантує порядок у стосунках, але й поважає кожну людину як носія невід'ємних прав. Справедливість, таким чином, захищає загальне благо, забезпечуючи, щоб кожен отримував те, що йому належить, і щоб ніхто не був скривджений. Ця ідея особливо актуальна сьогодні, оскільки вона підкреслює важливість поваги до особистості та необхідність справедливих відносин у суспільстві. Вчення Августина є потужним

¹⁰⁹ Burleigh J. H. S. Augustine Earlier Writings. *The library of christian classics*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1953. P. 134-135.

¹¹⁰ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 53.

¹¹¹ Burleigh J. H. S. Augustine Earlier Writings. *The library of christian classics*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1953. P. 135-136.

нагадуванням, що істинна справедливість – це не просто юридична чи соціальна концепція, а моральна чеснота, що вимагає любові до ближнього і поваги до його гідності ¹¹².

Отже, у працях Отців Церкви III-VI століть, зокрема у Лактанція, св. Амвросія Медіоланського, св. Августина та св. Василя Великого, чеснота справедливості набула глибокого богословського осмислення. На відміну від античних філософів, які розглядали її як суспільний закон, Отці Церкви бачили справедливість як божественний принцип, невіддільний від благочестя та милосердя. Лактанцій вперше систематизував це вчення, стверджуючи, що справедливість походить від Бога, який є спільним Батьком, і тому вона має поширюватися на все людство, а не лише на обмежену групу людей.

Святий Августин зробив фундаментальний внесок, пов'язавши справедливість зі свободою волі. Він стверджував, що справедливість вимагає відповідальності, і покарання було б несправедливим, якби людина не мала свободи обирати між добром і злом. Для Августина, справедливість – це любов, яка «дає кожному своє», що є вираженням Золотого правила. Загалом, для Отців Церкви, справедливість не є абстрактною ідеєю, а живою чеснотою, що «вбудовується» в душу людини, як статуя в мармур, і є відображенням Божого образу, що веде до праведного життя і суспільної гармонії.

2.4. Чеснота поміркованості у працях Отців Церкви III-VI століть

Апостольські отці, у своєму простому і безпосередньому стилі, надавали великого значення поміркованості, смиренню та цнотливості. Їхній християнський досвід, що ґрунтувався на реаліях того часу, виражався у прагненні до єднання з Христом у чистоті та поміркованості. Наприклад, святий Ігнатій Антіохійський закликав християн молитися за язичників, щоб ті

¹¹² Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 53-54.

навернулися, додаючи: «Нехай вони вчаться від вас, хоча б через ваші вчинки... щоб серед нас не було отруйної рослини диявола, і щоб у повній чистоті та поміркованості ми залишалися в Ісусі Христі і духом, і тілом». Цей заклик підкреслює, що поміркованість пристрастей і смирення, прикладом якого є сам Христос, відрізняють шлях Господній ¹¹³.

У полемічному контексті апологетики, відстоювання святості життя та цілісності християнської моралі стало найефективнішим захистом від серйозних звинувачень язичників. Це стало переконливим аргументом на користь істинності християнства. Апологети, такі як Арістід, святий Юстин, Таціан та Афінагор, вказували на поміркованість як на відмінну рису християнського життя. Вони демонстрували, що в християнському суспільстві «живе поміркованість, практикується стриманість, дотримується моногамія, зберігається чистота, викорінюється несправедливість, викорінюється гріх, культивується справедливість, керує закон, практикується благочестя, проголошується Бог». Це свідчило про те, що християни, хоч і мали деякі спільні риси з кращими грецькими філософами, жили за іншим принципом – законом, що був «викарбуваний у їхніх серцях» самим Господом Ісусом Христом, і який мотивував їх до життя у правді, справедливості та любові ¹¹⁴.

Поміркованість також удосконалює «пристрасну» силу душі, але ту, що відповідає за бажання. Вона допомагає контролювати наші пристрасті, такі як жадання, та забезпечує внутрішню гармонію. Поміркованість є необхідною для того, щоб наші дії були впорядкованими та добродішними. Згадуючи цю чесноту, Святий Іван Золотоустий у своїх працях наголошував на її важливості для морального виховання дітей, щоб вони могли відрізнити справжні цінності від пустих людських бажань ¹¹⁵.

Вчення святого Амвросія Медіоланського про поміркованість (*temperantia*) тісно пов'язане з поняттям простоти (*simplicitas*). У своїй елегії на честь

¹¹³ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 302.

¹¹⁴ Там само. P. 302-303.

¹¹⁵ Keenan J. F. Proposing cardinal virtues. *Theological Studies*. 1995. Vol. 56. P. 717-718.

померлого брата Сатира, Амвросій описує його як взірць простоти, яка, на його думку, є «поміркованістю звичаїв і тверезістю розуму». Він стверджує, що проста душа – благословенна, оскільки вона, як дитина, відкидає лукавство і лестощі. Таким чином, для Амвросія, поміркованість є не просто стриманістю від надмірностей, а глибоким моральним і духовним станом, що веде до внутрішньої чистоти і невинності ¹¹⁶.

Більш глибоке і систематизоване дослідження чесноти поміркованості (*temperance*) з'являється у працях таких Отців Церкви, як Климент Александрійський, а також у коментарях святих Амвросія та Августина до біблійних текстів. У своїй праці "*De Officiis Ministrorum*" святий Амвросій, а особливо святий Августин, уже пропонують систематичне осмислення цієї чесноти. Святий Августин у "*De Moribus Ecclesiae*" підкреслює тісний зв'язок поміркованості з любов'ю (*caritas*), визначаючи її як «цілісну любов, що віддана тому, кого люблять», або «любов до Бога, що зберігається цілою і неушкодженою». У цьому контексті поміркованість перестає бути простим самообмеженням і стає вираженням любові, яка захищає вірянина від усього, що може зашкодити його стосункам з Богом ¹¹⁷.

Святий Амвросій підкреслює, що поміркованість охоплює як тілесні, так і духовні аспекти людського життя. Він застосовує це поняття до «звичаїв» (*morum*), щоб показати, що ця чеснота регулює не лише фізичні бажання, але й характер людини та її поведінку. Поміркованість, за Амвросієм, робить людину більш схильною до примирення, менш схильною до марнославства і скромною. Це свідчить про те, що ця чеснота є основою для цілісного, морального життя, що дозволяє людині жити в гармонії з собою та іншими, наслідуючи приклад святих ¹¹⁸.

За вченням Отців Церкви, поміркованість є однією з чотирьох основних чеснот, яка нерозривно пов'язана з мудрістю. Текст визначає поміркованість як

¹¹⁶ Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. P. 234-235.

¹¹⁷ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 303.

¹¹⁸ Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. P. 235.

«здорову розсудливість», що допомагає душі зберігати свою цілісність. Вона тісно співпрацює з мудрістю, яка, в свою чергу, полягає в самопізнанні, і допомагає душі «споглядати себе як у дзеркалі» та відображати божественний розум. Таким чином, поміркованість є «охоронцем» цього самопізнання, не даючи людині відволікатися на зовнішні, «чужі» речі, які можуть зашкодити її внутрішній гармонії ¹¹⁹.

За святим Василієм Великим, чеснота поміркованості, як і інші чесноти, є частиною «нової людини», яка оновлюється за образом Творця. Людина, що приймає «образ того, хто створив її», створює всередині себе «статую», бажану самим Богом. Це прагнення наслідувати Христа – взірець всіх чеснот – є шляхом до духовного вдосконалення. У душі, яка має подібність до Христа, оселяється Дух Божий. Він живе в людях, які наслідують Його образ, перетворюючи їхні душі на Святе місце. Таким чином, поміркованість та інші чесноти не є лише проявом зовнішньої поведінки, а живим свідченням того, що людина дозволила Богові жити в її душі, перетворивши її на оселю Духа ¹²⁰.

У вченні святого Василя Великого чеснота поміркованості не є лише теоретичним поняттям, що заслуговує на похвалу, а фундаментальною вимогою гармонії між словом і ділом. Він рішуче засуджує лицемірство, порівнюючи того, хто публічно вихваляє чесноту, але в приватному житті обирає задоволення замість поміркованості, з актором, який грає короля, хоча насправді є простою людиною. Святий Василій наголошує, що життя людини повинно бути узгодженим, подібно до того, як музикант налаштовує свою ліру або керівник хору добивається повної злагодженості. Він стверджує, що невідповідність між словами та вчинками є ознакою внутрішньої розбіжності. Тому поміркованість, як практична чеснота, є необхідною для досягнення цілісності та узгодженості у християнському житті ¹²¹.

¹¹⁹ Schaff P. *Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius*. P. 57.

¹²⁰ Schaff P. *Early Church Fathers. Ante-Nicene Fathers*. Vol. IV. P. 993-994.

¹²¹ Holder A. G. Saint Basil the Great On secular education and christian viltue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 406.

Патристика стверджує, що поміркованість, як і інші чесноти, не може бути досягнута виключно людськими зусиллями, а є даром Божим. Текст наголошує, що жодна з цих «великих і високих» чеснот не може бути набута «будь-якою звичайною особою», а лише тим, «кого Бог надихає силою». Поміркованість, яку текст називає «небесною чеснотою», є тією силою, що «формує здоровий склад душі» і приносить мир тим, хто її здобуває. Крім того, поміркованість є частиною цілісної системи чеснот, що мають спільну мету. Текст стверджує, що побожність є «матір'ю всіх чеснот», а також їх початком і кінцем. Поміркованість, поряд з мужністю, є наслідком побожності. Кінцева мета цих чеснот – це уподібнення душі до Бога через чистоту розуму. Поміркованість, що приносить мир душі, є необхідним інструментом для того, щоб людина могла наблизитися до Бога і перебувати в Ньому ¹²².

Святий Августин також надає більш детальний опис поміркованості у своїй праці "83 різні питання". Він визначає її як «твердий і поміркований контроль розуму над пристрастями та іншими невпорядкованими рухами душі». Августин розбиває поміркованість на три складові: стриманість (continenca), милосердя (clemency) та скромність (modesty). За допомогою стриманості розум керує пожадливістю; милосердя пом'якшує гординю, що розпалюється в ненависть; а скромність надає ясного і твердого авторитету благородному почуттю сорому. Ця класифікація показує, що поміркованість, згідно з патристичним вченням, – це не просто відмова від надмірностей, а складна чеснота, яка дозволяє розуму панувати над пристрастями, що є ключовим для досягнення духовної гармонії ¹²³.

Святий Августин визначає поміркованість як «диспозицію, що стримує наші бажання щодо речей, які прагнути ганебно». Він стверджує, що ця чеснота нерозривно пов'язана з доброю волею. Той, хто любить добру волю, чинить опір

¹²² Schaff P. *Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius*. P. 57-58.

¹²³ Luño A. R. *Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics*. P. 303-304.

своїм пристрастям, що ворожі їй. Тому така людина по праву називається поміркованою ¹²⁴.

Святий Василій Великий вказував, що чеснота поміркованості є ключовою для християнського вчення. Її відсутність може стати причиною гріха. Текст стверджує, що природні бажання, як-от голод, спрага чи статевий потяг, не є гріховними самі по собі. Вони не виникають через вплив диявола, а є частиною людської природи. Проте, якщо людина не виявляє поміркованості та перевищує належні межі, ці бажання можуть стати початком гріха. Саме в цей момент диявол може використати людську нестриманість, щоб поширити гріх. Таким чином, поміркованість – це не просто стриманість, а важлива духовна чеснота, яка допомагає людині контролювати свої природні потяги ¹²⁵.

Отже, чеснота поміркованості є однією з чотирьох кардинальних чеснот, яка має глибоке богословське значення. Вона не просто означає стриманість від надмірностей, а є життєво важливою для внутрішньої гармонії та духовної чистоти. Святі Августин та Климент Александрійський пов'язали поміркованість із любов'ю, визначаючи її як «любов до Бога, що зберігається цілою і неушкодженою». Святий Василій Великий наголошував, що поміркованість є практичною чеснотою, яка відображає гармонію між словом і ділом, і засуджував лицемірство. Він вважав, що поміркованість, як і інші чесноти, не є лише результатом людських зусиль, а є даром Божим, який «формує здоровий склад душі». Амвросій Медіоланський пов'язав поміркованість із простотою та смиренням, підкреслюючи, що вона регулює не лише фізичні бажання, а й характер та поведінку людини. Таким чином, поміркованість у патристиці – це не самообмеження, а цілісна чеснота, що дозволяє людині жити у відповідності з Божим образом, перетворюючи її душу на оселю Святого Духа.

¹²⁴ Burleigh J. H. S. Augustine Earlier Writings. *The library of christian classics*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1953. P. 128.

¹²⁵ Schaff P. Early Church Fathers. Ante-Nicene Fathers. Vol. IV. P. 563-564.

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛІЗАЦІЯ ДУХОВНОГО ВИМІРУ МОРАЛЬНИХ ЧЕСНОТ У СУЧАСНОМУ ВЧЕННІ ЦЕРКВИ

У богословському дискурсі після II Ватиканського Собору спостерігається значна актуалізація вчення про моральні чесноти, що виходить за межі суто теоретичних дефініцій. Цей розділ присвячений дослідженню того, як сучасне вчення Церкви інтегрує патристичні та томістичні ідеї, надаючи їм нового значення для життя вірян. Особлива увага приділяється чотирьом кардинальним чеснотам – мудрості, справедливості, мужності та стриманості – їхній динамічній ролі у формуванні моральної особистості. Ми розглянемо, як ці чесноти стають практичними інструментами для християн у сучасному світі.

3.1. Впровадження в життя Церкви вчення патристичної доби про чесноту мудрості

Вихідним пунктом для розуміння чесноти розсудливості є аристотелівське визначення «*recta ratio agibilium*» – тобто «правильне регулювання конкретних моральних вчинків». Це визначення, що стосується планування і управління моральною поведінкою, знаходить своє відображення в Катехизмі Католицької Церкви, який описує розсудливість як «чесноту, що схиляє практичний розум розрізняти наше істинне благо в будь-яких обставинах і вибирати правильні засоби для його досягнення». У християнському контексті розсудливість є звичкою, яка зміцнює і забезпечує праведність практичного розуму. Вона освітлена вірою та спрямована любов'ю Святого Духа, дозволяючи вірянину

судити і наказувати, що саме потрібно робити «тут і зараз», щоб реалізувати своє життя як дитини Божої в Христі та уникати всього, що цьому протистоїть ¹²⁶.

Характерною особливістю розсудливості є її здатність керувати вчинками в їхній максимальній конкретності. Вона забезпечує правильність усього процесу практичного міркування, що передує моральній дії. Універсальні моральні принципи, такі як «крадіжка є гріхом» або «евтаназія є серйозним моральним злочином», належать до загальної мудрості, що описує типи вчинків як хороші або погані. Ця загальна мудрість є необхідною передумовою, але не становить об'єкта самої розсудливості. Було б некоректно стверджувати, що розсудливість полягає лише в застосуванні загальних моральних знань до конкретних ситуацій, оскільки її завданням є не просто виведення конкретних дій з універсальних засад ¹²⁷.

Натомість, розсудливість – це набагато більше, ніж застосування готових формул. Її справжнє призначення полягає в тому, щоб індивідуалізувати і навіть «винаходити» ті конкретні вчинки, які тут і зараз, в певній ситуації та з огляду на існуючі проблеми, дозволяють людині діяти гідно свого покликання бути сином або донькою Божою у Христі. Вона допомагає знайти і реалізувати той єдиний і неповторний спосіб, що дозволить чеснотам, як-от справедливість, проявитися в конкретних умовах. Таким чином, розсудливість є не просто пасивним судженням, а активною силою, що направляє і веде вірянина в усіх його справах, щоденно допомагаючи в пошуку християнської святості, до якої ми всі покликані ¹²⁸.

Актуалізація патристичного вчення про мудрість (*prudence*) полягає в протиставленні цієї чесноти гріхам, які руйнують її. До них належать: поспішність (*hastiness*), що призводить до імпульсивних вчинків без роздумів про наслідки; нерозсудливість (*inconsideration*), що не дозволяє оцінити всі аспекти ситуації для прийняття правильного рішення; і непостійність

¹²⁶ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 27.

¹²⁷ Stemler S. E. Wisdom As A Moral Virtue. *Nurturing Morality*. 2004. P. 187-189.

¹²⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 28.

(inconstancy), що спонукає відмовлятися від добре обґрунтованих рішень через труднощі. Ці гріхи, що походять від неупорядкованих пристрастей, показують, наскільки важливою є мудрість для практичного життя ¹²⁹.

У сучасному вченні Церкви зберігається та поглиблюється патристична ідея, що розсудливість (prudence) – це не лише інтелектуальна, а й моральна чеснота. Хоча інтелектуальні чесноти роблять нас здатними до добрих вчинків, вони не гарантують, що ми будемо діяти правильно. На відміну від них, моральні чесноти, до яких належить і розсудливість, включають у свою саму сутність волю діяти добре. Наприклад, неможливо "нечисто" використовувати цнотливість або «боягузливо» – мужність. Розсудливість не займається обговоренням, чи варто бути справедливим, а вирішує, які саме дії необхідні, щоб якнайефективніше реалізувати справедливість тут і зараз. Вона передбачає наявність інших моральних чеснот (у їхній інтенційній, тобто свідомій, площині). Без бажання бути справедливим, стриманим тощо, розсудливість не може існувати, оскільки вона спрямовує конкретні дії, що витікають з нашої волі наслідувати Христа ¹³⁰.

Сучасне вчення застосовує патристичні ідеї, щоб підкреслити практичний і динамічний характер чесноти мудрості (prudence). На відміну від абстрактного філософського поняття, патристика, як показує наданий текст, розглядає мудрість як постійну духовну боротьбу. Вона стає актуальною, коли ми протиставляємо її гріхам, що руйнують її: поспішності, нерозсудливості та непостійності. Ці вади демонструють, що мудрість є не просто знанням, а практичною силою, яка захищає людину від імпульсивних вчинків і допомагає утримуватися від згубних рішень ¹³¹.

Крім того, християнська розсудливість не тільки передбачає наявність моральних чеснот, але й любов (charity). Тільки у світлі віри та під впливом

¹²⁹ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 197.

¹³⁰ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 28-29.

¹³¹ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 197-198.

любові людина може послідовно жити як християнин у будь-яких обставинах. Щоб індивідуалізувати та виконати вчинки, гідні християнина, потрібно спочатку жити по-християнськи, тобто прагнути ідентифікувати себе з Христом у всіх своїх діях. Це, однак, не робить розсудливість простим наслідком віри та моральних чеснот. Вона виконує унікальну функцію, яку традиція описує як "auriga virtutum" (провідник чеснот) або "genetrix virtutum" (мати чеснот) ¹³².

Актуалізація також полягає в перенесенні концепції «мудрості плоті» в сучасний контекст. Це поняття можна трактувати як інтелект, що зосереджений виключно на матеріальному успіху та тимчасових благах, ігноруючи духовні цінності. Такий підхід є ворожим до істинної мудрості, що прагне до вічних істин. Сучасні християни, так само як і їхні предки, повинні бути мудрими, щоб розрізняти між матеріальним і духовним, та уникати надмірної тривоги, яка може призвести до серйозних моральних помилок і навіть втрати віри. Таким чином, патристичне вчення стає практичним інструментом для подолання сучасних спокус ¹³³.

Розсудливість є необхідною умовою для того, щоб кожна з інших чеснот досягла свого головного акту – правильного вибору та правильної дії. Недостатньо просто сильно бажати бути справедливим чи стриманим; необхідно індивідуалізувати та здійснити той спосіб поведінки, що реалізує справедливість або стриманість у конкретний момент. Без цієї особливої функції розсудливості інші чесноти не змогли б проявитися, а отже, й не змогли б зміцнитися в самій людині ¹³⁴.

Актуалізація вчення про чесноту мудрості полягає у звільненні християнської свідомості від сліпої покори і заохоченні її до зрілого самоврядування. Цей підхід, що його пропонує Одон Лоттен, перетворює мудрість із теоретичної концепції на практичну, довічну задачу. Він закликає віруючих шукати в собі, у своїй громаді, у вірі, традиціях та Писанні засоби для

¹³² Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 29.

¹³³ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 199.

¹³⁴ Stemler S. E. Wisdom As A Moral Virtue. *Nurturing Morality*. 2004. P. 189.

постійного зростання у чеснотах. Таким чином, мудрість стає не просто знанням, а практичною розсудливістю, що дозволяє кожній людині стати кращим християнським учнем ¹³⁵.

Вчення отців Церкви про чесноту мудрості (розсудливості) набуває особливого значення в сучасному богослов'ї завдяки його актуалізації в контексті пороків псевдорозсудливості. До них належать: мирська (плотська) мудрість, хитрість, лукавство, шахрайство та надмірне занепокоєння про тимчасові блага. Ця класифікація, заснована на працях отців Церкви, допомагає сучасному християнину розрізняти істину від її спотворень. Особливо показовою є концепція плотської мудрості, на яку посилався ще апостол Павло, вказуючи, що «турбота тіла (плоті) – смерть, а турбота духа – життя і мир». Згідно з цією ідеєю, плотська мудрість, хоч і є формою інтелекту, спрямована на прагнення до тимчасових благ як до кінцевої мети. Це протиставляється істинній мудрості, яка завжди шукає Бога і приймає Його настанови, як це описано в Євангелії, коли істина відкривається «малим дітям», а не «мудрим і розумним» у цьому світі ¹³⁶.

У сучасному богослов'ї, як і в патристичну епоху, розкривається сутність таких вад, як хитрість, лукавство та шахрайство. Ці вади є формами псевдорозсудливості, що використовують інтелект для досягнення егоїстичних цілей через обман, лицемірство або двозначність. Якщо лукавство стосується мови (обману словами), то шахрайство – це його реалізація у вчинках. Це вчення викриває сучасні форми обману, де розум і проникливість, замість того щоб служити добру, стають інструментами егоїзму. Святий Августин, звертаючись до тих, хто намагається обманути Бога, зазначав: «Невже ти намагаєшся зігнути серце Бога, яке завжди праведне, щоб воно узгодилося з твоєю збоченістю?». Ця фраза є яскравим підтвердженням того, що будь-яка спроба використання

¹³⁵ Keenan J. F. Vatican II and theological ethics. *Theological Studies*. 2013. Vol. 74. P. 168.

¹³⁶ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 39.

інтелекту всупереч Божій волі є не просто помилкою, а глибоким моральним гріхом¹³⁷.

Актуалізоване вчення Отців Каппадокійців про мудрість полягає в її розумінні не просто як інтелектуальної чесноти, а як здатності правильно діяти, керуючись вірою. Це є ключовим моментом, що відрізняє християнську мудрість від філософської. Вона допомагає нам знати, що сказати, як вчинити, та як поводитися в будь-якій ситуації, щоб бути доброчесним. Мудрість у цьому контексті ґрунтується на прозріннях у людську природу, отриманих через віру, що є основою для християнської етики. Вона дозволяє поєднувати раціональне мислення з духовним баченням, формуючи нашу здатність до зважених суджень. Таке розуміння мудрості готує людину до сприйняття вищих, богословських чеснот, оскільки визнає, що лише віра може надати повноцінне значення будь-яким вчинкам¹³⁸.

Ще одним важливим елементом патристичного вчення, який актуалізується сьогодні, є критика надмірного занепокоєння про тимчасові блага. Сучасний світ, керований споживацтвом і прагненням до матеріального успіху, часто робить це занепокоєння центральним. Хоча матеріальні блага не вважаються кінцевою метою, їх надмірна цінність може призвести до того, що вони будуть переважати над духовними цінностями. Таке ставлення стає причиною багатьох помилок у судженнях і, як наслідок, інших гріхів. Богослов'я сьогодні нагадує, що сліпа впевненість у власних оцінках матеріальних речей, що не враховує християнський спосіб життя, є ознакою моральної вади. Це вчення закликає сучасного християнина до постійного перегляду своїх пріоритетів і довіри Божому провидінню, що є істинним проявом розсудливості¹³⁹.

Отже, впровадження патристичного вчення про мудрість (розсудливість) у життя Церкви є постійним процесом актуалізації. Сучасне богослов'я розглядає

¹³⁷ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 39-40.

¹³⁸ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 148.

¹³⁹ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 40.

мудрість як «правильне регулювання конкретних моральних вчинків» (згідно з Аристотелем), але наповнює її християнським змістом: вона освітлюється вірою і керується любов'ю, допомагаючи вірянину «винаходити» добрі вчинки в конкретних ситуаціях. Ця чеснота є «провідником чеснот» (*auriga virtutum*), що дозволяє іншим чеснотам, як-от справедливість і стриманість, ефективно проявлятися в житті.

Актуалізація вчення про мудрість особливо важлива в контексті протистояння «псевдорозсудливості». Сучасне богослов'я, спираючись на ідеї Апостола Павла і Святого Августина, класифікує гріхи проти мудрості, такі як мирська мудрість, хитрість, лукавство та надмірне занепокоєння. Це допомагає християнам розрізняти істинну мудрість, яка шукає Бога, від її спотворень. Таким чином, вчення про мудрість є не просто теоретичною концепцією, а практичним інструментом для духовного зростання і зрілого самоврядування, що захищає від імпульсивних вчинків і допомагає долати сучасні спокуси.

3.2. Сучасне використання духовного виміру чесноти мужності

Сучасні богослови актуалізують вчення про чесноту мужності, беручи за основу аристотелівську та патристичну традиції, але адаптуючи їх до потреб сучасної молоді. Цей підхід відходить від суто теоретичного вивчення і зосереджується на практичних аспектах. Програми виховання характеру допомагають учням розвивати знання про чесноти, розуміння їх суті та здатність застосовувати їх у реальних життєвих ситуаціях. Мужність у цьому контексті розглядається не лише як відсутність страху, а як здатність приймати рішення і діяти відповідально перед обличчям викликів. Ця методологія включає в себе як дедуктивний підхід, що йде від загальних принципів до конкретних ситуацій, так і індуктивний, що починається з реальних проблем і веде до їх осмислення ¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 91-93.

Сучасне вчення актуалізує патристичні ідеї про мужність (*fortitude*) як необхідний елемент для реалізації християнського життя. Запозичивши ідеї у Томи Аквінського, сучасна теологія розглядає мужність не лише як здатність протистояти зовнішнім загрозам чи мучеництву, а як щоденну внутрішню силу, яка допомагає керувати агресивними імпульсами та страхом. Ця чеснота, що узгоджується з мудрістю, дозволяє християнам долати труднощі, страждання та небезпеки, не відхиляючись від волі Бога ¹⁴¹.

Прикладом актуалізації патристичного вчення про мужність є Бернхард Герінг. Він критикує традиційне моральне богослов'я, яке ставило на перше місце сліпе підкорення правилам, особливо в контексті "злочинного режиму", і натомість виступає за мораль, засновану на відповідальності та відвазі бути відповідальним. Цей зсув переосмислює відвагу не лише як фізичну хоробрість, але й як моральну стійкість для прийняття свідомих, відповідальних рішень, навіть якщо вони йдуть врозріз з інституційними правилами чи соціальними нормами ¹⁴².

Актуалізація вчення також поширюється на повсякденне життя. Мужність, є ключовою для багатьох сфер морального життя, включаючи сімейні стосунки, професійну діяльність та виховання. Це не просто сміливість, а стійкість у боротьбі з труднощами, що дозволяє людині залишатися вірною своїм принципам. Вона вчить долати смуток і тривогу, а також виявляти терпіння та витримку. Справжня мужність, на відміну від сліпої агресії, завжди пов'язана з іншими чеснотами, такими як справедливість, милосердя та мудрість ¹⁴³.

Актуалізацію патристичного вчення про мужність варто побачити через призму аналізу Аласдара Макінтайра героїчного суспільства. У цьому контексті мужність (*aretē*) є не просто індивідуальною рисою, а ключовою якістю, необхідною для виконання своєї соціальної ролі. Вона тісно пов'язана з вірністю,

¹⁴¹ Aletti J.-N. Comment Paul voit la justice de Dieu en Rm. Enjeux d'une absence de définition, in «Biblica». 1992. P. 256.

¹⁴² Keenan J. F. Vatican II and theological ethics. *Theological Studies*. 2013. Vol. 74. P. 169-170.

¹⁴³ Aletti J.-N. Comment Paul voit la justice de Dieu en Rm. Enjeux d'une absence de définition, in «Biblica». 1992. P. 256-257.

оскільки виживання громади залежить від того, наскільки її члени готові мужньо битися один за одного. Це показує, що для Отців Церкви мужність була комунальною чеснотою, невід'ємною частиною ідентичності в рамках соціальної структури ¹⁴⁴.

У сучасному вченні патристична ідея мужності (fortitude) актуалізується через розгляд її «інтегруючих» та «пов'язаних» чеснот. До них належать великодушність (magnanimity), величність (magnificence), терпіння (patience) та наполегливість (perseverance). Ці чесноти допомагають втілити мужність у різних життєвих ситуаціях. Так, якщо мужність зосереджена на небезпеці смерті, то ці чесноти розширюють її застосування на боротьбу з іншими, менш екстремальними, але не менш важливими викликами ¹⁴⁵.

Сучасне вчення актуалізує патристичні ідеї про мужність (fortitude), розширюючи її розуміння як повсякденну боротьбу. Якщо раніше вона асоціювалася здебільшого з мучеництвом, сучасна теологія наголошує на двох її основних актах: опорі (withstanding) і нападі (conquering). Опір, що визначається як здатність протистояти труднощам і долати страх, є більш важливим актом, ніж напад. Це пояснюється тим, що опір зазвичай є тривалою, а не миттєвою боротьбою ¹⁴⁶.

Актуалізоване вчення Отців Каппадокійців про мужність полягає в її розумінні як внутрішньої стійкості у слідуванні за добром. Вона зміцнює нашу рішучість і допомагає протистояти спокусам та подолати перешкоди на шляху до морального життя. Мужність у християнському розумінні – це не відсутність страху, а здатність діяти, керуючись своїми переконаннями, навіть перед обличчям труднощів. Вона є необхідною для втілення добра, яке ми прагнемо робити, у реальних вчинках. Це вчення надихає нас не уникати викликів, а зустрічати їх з відвагою, що походить від віри ¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Murphy N. C., Kallenberg B. Nation M. T. *Virtues and Practices in the Christian Tradition: Christian Ethics after MacIntyre*. 2003. P. 14.

¹⁴⁵ Luño A. R. *Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics*. P. 292-293.

¹⁴⁶ Cloutier D., Mattison W. C. *The Resurgence of Virtue In Recent Moral Theology. Journal of Moral Theology*. 2014. Vol. 3, № 1. P. 230.

¹⁴⁷ Arthur J. *A christian education in the virtues: character formation and human flourishing*. Routledge, 2021. P. 148.

Великодушність, що є першим допоміжним елементом, означає готовність братися за великі та складні справи, які гідні великої честі, наприклад, служіння Богові. Вона надає людині сили вийти за межі власного «я» і по-справжньому віддатися великій меті. Великодушність не суперечить смиренню, оскільки вона прагне слави не для себе, а для Бога. Однак, їй протистоять гріхи зарозумілості (presumption), амбіції (ambition) та марнославства (vainglory), а також малодушність (pusillanimity), яка змушує відмовлятися від великих справ через невпевненість у собі ¹⁴⁸.

Сучасне вчення також систематизує поняття мучеництва, що є найвищим актом мужності. Воно виділяє три умови для мучеництва: смерть за віру, яка доводить, що людина любить Христа більше за власне життя; причина смерті – ненависть до християнської істини; і добровільне прийняття смерті. Ця актуалізація дозволяє краще зрозуміти, що мучеництво – це не просто загибель, а свідоме свідoctво про віру, яке навіть може бути виражене в опорі гріху. Прикладом цього є Іван Хреститель, який загинув за викриття перелюбу ¹⁴⁹.

Розуміння мужності, де вона невіддільна від фіксованої соціальної ролі, кардинально відрізняється від сучасного індивідуалізму. У героїчному суспільстві не існувало екзистенційних питань на кшталт «Хто я?», оскільки ідентичність людини визначалася її вчинками та соціальним становищем. Мужність була об'єктивним фактом, необхідним «ходом» у моральній «грі» суспільства. Людина не могла вийти за рамки цієї «гри», щоб оцінити її, оскільки це означало б спробу «зникнути». Це підкреслює ключовий аспект патристичного вчення: справжня мужність – це не абстрактний вибір, а необхідний і фактичний вияв своєї ролі та обов'язку в християнській громаді, яка розглядається як новий вид полісу ¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 293-294.

¹⁴⁹ Cloutier D., Mattison W. C. The Resurgence of Virtue In Recent Moral Theology. *Journal of Moral Theology*. 2014. Vol. 3, № 1. P. 230-231.

¹⁵⁰ Murphy N. C., Kallenberg B. Nation M. T. Virtues and Practices in the Christian Tradition: Christian Ethics after MacIntyre. 2003. P. 14-15.

Якщо великодушність – це рішення розпочати велику справу, то величність є її ефективним виконанням. Вона виявляється у здатності використовувати матеріальні та економічні ресурси для служіння Богові та загальному благу, як це ілюструє приклад царя Давида, що готувався до будівництва храму. Протилежностями величі є скупість і марнотратство, які відхиляються від розумного використання ресурсів. Ще однією важливою чеснотою, пов'язаною з мужністю, є терпіння. Вона дає змогу витримувати труднощі та страждання, не втрачаючи надії та не піддаючись смутку. Терпіння не лише допомагає впоратися з труднощами, але й забезпечує внутрішній спокій та витримку. Їй протистоять нетерплячість і зачерствілість (*insensitivity*), які можуть призвести до гріхів проти милосердя і справедливості. Наполегливість допомагає продовжувати працю над добрими справами, долаючи втому та труднощі, що виникають з плином часу ¹⁵¹.

Сучасне вчення підкреслює, що мучеництво, як істинний прояв любові (*caritas*), має спасительну силу. Воно не лише виправдовує грішника, а й усуває всі тимчасові покарання, збільшуючи благодать. Це вчення ґрунтується на висловлюванні Папи Інокентія III, що «той, хто молиться за мученика, чинить йому несправедливість», оскільки мученики вже досягли досконалості. Таким чином, пастирська традиція актуалізує цю чесноту, роблячи її прикладом неперевершеної вірності та любові до Бога ¹⁵².

Вчення про чесноту мужності, яке сформувалося у патристичну епоху, залишається надзвичайно актуальним у сучасному богослов'ї, оскільки без нього неможливо виконати Божу волю. Сучасна Церква підкреслює, що мужність є необхідною для уникнення гріха, особливо гріха недбальства, який виникає через відсутність наполегливості та послідовності. Роль мужності проявляється в усіх сферах життя християнина: у дотриманні заповідей, у праці, вихованні, подружній вірності, збереженні покликання, служінні та апостоляті. Шлях

¹⁵¹ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 294-296.

¹⁵² Aletti J.-N. Comment Paul voit la justice de Dieu en Rm. Enjeux d'une absence de définition, in «Biblica». 1992. P. 260.

вірянина, як і кожної людини, не є легким. Щоб пройти його, потрібно бути готовим до труднощів, долати їх і таким чином набувати терпіння, великодушності та внутрішнього спокою. Мужність дозволяє людині довести до кінця те, що вона вважає правильним, і бачити цінність своєї роботи не тільки в особистій вигоді, а й у служінні іншим ¹⁵³.

Сучасні богослови актуалізують вчення про мужність, але роблять це, зменшуючи її значення. Якщо в традиційних, зокрема патристичних, вченнях мужність є однією з головних чеснот, то в сучасній теорії, згаданій у тексті, вона описується лише як «відсутність страху» і розглядається як властивість пристрасті, а не як окрема чеснота. Це демонструє, що сучасне богослов'я та етика переглядають класичні визначення чеснот, адаптуючи їх до нових контекстів і, в деяких випадках, замінюючи їх іншими рисами, як-от «надійність» (trustworthiness), яка в цьому дослідженні визнана ключовою для доброчесного лідера ¹⁵⁴.

Мужність, згідно з сучасним вченням, має два аспекти: терпіння і опір. Мужня людина вміє не тільки витримати страждання, але й протистояти труднощам, які накопичуються, не ламаючись під їхнім тиском. Це підтверджується історією старого Єлеазара з Книги Маккавеїв, який обрав смерть, аби не порушити законів Божих. Його вчинок став «благородним прикладом, як померти добровільно та шляхетно за шановані та святі закони». Таким чином, вчення про мужність у сучасному богослов'ї не обмежується лише пасивним прийняттям страждань, а включає активний опір злу та непохитну вірність моральним принципам. Мужність є ключовою для формування цілісної особистості, що здатна жити за християнськими цінностями навіть у найскладніших обставинах ¹⁵⁵.

Отже, сучасне богослов'я актуалізує патристичне вчення про чесноту мужності, розширюючи її розуміння від героїчної, орієнтованої на мучеництво,

¹⁵³ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 87-88.

¹⁵⁴ Lasu S., Biaggi C. E. A Theory of Virtuous Leadership and Its Influence on Organizational Performance in Christian Organizations: A Classic Grounded Theory Study. *Journal of Applied Christian Leadership*. 2021. Vol. 15, № 1. P 67.

¹⁵⁵ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 88.

до повсякденної чесноти, що є ключовою для духовного життя. Цей підхід, що базується на ідеях Томи Аквінського та Аласдара Макінтайра, переосмислює мужність як внутрішню силу, яка керує агресією та страхом, допомагаючи вірянам щоденно слідувати за Христом, попри будь-які випробування. Сучасне вчення підкреслює, що мужність – це не просто відсутність страху, а здатність приймати відповідальні рішення і діяти відповідно до них, навіть коли вони суперечать загальноприйнятим нормам, що особливо важливо в контексті критики традиційного морального богослов'я Бернхардом Герінгом. Ця чеснота також набуває комунального виміру, стаючи невід'ємною частиною ідентичності християнської громади. Вона проявляється у великодушності, терпінні та наполегливості, що дозволяє долати труднощі та залишатися вірним своїм принципам.

3.3. Актуалізація вчення про чесноту справедливості Отців Церкви III-VI століть у богословському дискурсі після II Ватиканського Собору

Актуалізація вчення патристики в сучасному богослов'ї підкреслює, що справедливість – це більше, ніж просто закон; це фундаментальне визнання гідності кожної людини. Отці Церкви, особливо у своїх роздумах про справедливість як чесноту, що виходить за межі особистих інтересів, наголошували на тому, що кожна людина, просто за фактом свого існування, володіє невід'ємними особистими правами та фундаментальною гідністю. Це вчення є надзвичайно актуальним сьогодні в контексті захисту прав людини. Воно нагадує, що права – це невід'ємний зв'язок між особою та благами, які їй належать (такими як життя, свобода, добра репутація), і які є необхідними для її розвитку. Справедливість вимагає визнання цього зв'язку не тому, що це вигідно

тому, хто діє, а тому, що це є благом для інших. Таким чином, справедливість є першим і найважливішим рівнем самотрансценденції людини ¹⁵⁶.

Сучасна богословиня Ліза Соул Кейгілл актуалізує патристичне вчення про справедливість, застосовуючи його до сфери біоетики. Вона використовує традиційні поняття соціальної етики, такі як «загальне благо» та «структурний гріх», щоб аналізувати економічні та соціальні реалії, які керують науковими дослідженнями та обмежують доступ до медичних досягнень для тих, хто цього найбільше потребує. Кейгілл закликає до солідарності та бореться за рівність, вказуючи на те, що справжня справедливість вимагає не лише теоретичних роздумів, але й конкретних дій і політик, що сприятимуть більшій рівності та усуненню несправедливості ¹⁵⁷.

Сучасне вчення актуалізує патристичну ідею справедливості, відходячи від індивідуалістичного підходу та повертаючись до цілісної концепції Святого Томи Аквінського. Замість того, щоб розглядати справедливість як три окремі, рівнозначні види (загальна, розподільча та обмінного характеру), сучасне богослов'я, слідом за Аквінським, розглядає її як єдину систему з двома основними частинами: загальною (або правовою) справедливістю та особливою справедливістю (розподільчою та обмінного характеру). Ця модель підкреслює, що загальна справедливість, яка спрямована на загальне благо, є вищою чеснотою і «душею» всієї системи ¹⁵⁸.

У патристичному вченні та його актуалізації Аласдаром Макінтайром чеснота справедливості не є універсальною, а залежить від контексту. Мудрість (*phronesis*), яка допомагає орієнтуватися у складних моральних ситуаціях, тісно пов'язана з добре впорядкованим полісом. У цьому вченні, бути справедливою людиною означає виконувати свою роль у громаді. На відміну від сучасної, індивідуалістичної етики, що розглядає справедливість як засіб задоволення

¹⁵⁶ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 58.

¹⁵⁷ Keenan J. F. Vatican II and theological ethics. *Theological Studies*. 2013. Vol. 74. P. 165-166.

¹⁵⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 59-61.

особистих бажань, патристика і неоаристотелізм наполягають на тому, що справедливість можлива лише всередині спільноти ¹⁵⁹.

Сучасне вчення також прояснює відносини між особою та суспільством, протидіючи як тоталітарним, так і надто індивідуалістичним концепціям. Текст підкреслює, що, хоча людина є частиною суспільства, вона не може бути лише засобом для його блага. Загальне благо – це мета, що досягається співпрацею всіх і є доступною для всіх. Таким чином, справедливість регулює відносини в суспільстві так, щоб воно залишалося на служінні особі, зберігаючи при цьому цілісність спільноти ¹⁶⁰.

Сучасні богослови, такі як Іван Павло II та Поль Рікер, актуалізують вчення епохи патристики, осмислюючи класичні чесноти, як-от справедливість та любов, у новому контексті. Якщо ранні Отці вбачали в чеснотах гармонійну єдність, де вони підтримують одна одну, то сучасні мислителі досліджують діалектичну напругу між ними. Наприклад, Іван Павло II у своїй концепції «солідарності» поєднує прагнення до рівності, яке є суттю справедливості, з любов'ю, що виражається в турботі про ближнього. Це дозволяє по-новому подивитися на взаємозв'язок чеснот. Поль Рікер пропонує розглядати справедливість і любов як окремі, але взаємопов'язані вимоги, які можуть вступати в протиріччя, але саме ця «напруга» стає джерелом для розвитку нових, відповідальних форм поведінки ¹⁶¹.

Сучасне вчення про чесноту справедливості актуалізує патристичні ідеї, деталізуючи її складові та підкреслюючи їх взаємозв'язок. Сучасні богослови розглядають справедливість як цілісну чесноту, що складається з релігійності, побожності та послуху легітимній владі. Крім того, до неї тісно примикають такі чесноти, як правдивість, вдячність, ліберальність, привітність, вірність та епікея. Це розширює розуміння справедливості, демонструючи, що вона виходить за

¹⁵⁹ Cloutier D., Mattison W. C. The Resurgence of Virtue In Recent Moral Theology. *Journal of Moral Theology*. 2014. Vol. 3, № 1. P. 236.

¹⁶⁰ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 198-199.

¹⁶¹ Keenan J. F. Proposing cardinal virtues. *Theological Studies*. 1995. Vol. 56. P. 721-722.

межі суворих юридичних норм і охоплює моральний обов'язок перед Богом та ближніми ¹⁶².

Згідно з актуалізованим вченням Отців Каппадокійців, справедливість є чеснотою, яка впорядковує наші стосунки з ближніми, і це є її головним призначенням. Вона виражається у бажанні чинити правильно, чесно і справедливо. Ця чеснота допомагає нам жити в гармонії та співпрацювати з іншими, поважати всіх і віддавати їм належне. Справедливість, таким чином, стає не просто юридичним поняттям, а основою загального блага, що формує соціальну свідомість християнина. Вона є необхідною підготовкою до сприйняття вищих чеснот, як-от любові, адже без справедливого ставлення до інших неможливо по-справжньому піклуватися про їхнє благополуччя ¹⁶³.

Сучасне вчення актуалізує патристичну ідею про справедливість бажання, та підкреслює, що корінь несправедливості лежить у серці людини, а тому справжня справедливість вимагає очищення серця від таких гріхів, як заздрість і жадібність. Ця концепція, відображена в Катехизмі Католицької Церкви, показує, що християнська справедливість не обмежується лише зовнішніми вчинками, а поширюється на внутрішні мотиви. Це особливо актуально в сучасному світі, де споживацтво і матеріалізм часто керують бажаннями людей ¹⁶⁴.

Актуалізація також полягає в переосмисленні відносин між справедливістю і милосердям (любов'ю, charity). На відміну від позиції, яка протиставляє ці дві чесноти, сучасне вчення підкреслює, що вони є двома опорами людського суспільства. Справедливість, що ґрунтується на визнанні прав і гідності кожної людини, є необхідною умовою для правдивого милосердя. Милосердя не може виправдати несправедливість, а, навпаки, вимагає її

¹⁶² Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 63-65.

¹⁶³ Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 148.

¹⁶⁴ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 199-200.

усунення. За Іваном Павлом II, справедливість без милосердя може «самознищитися», стаючи жорстокою та бездушною ¹⁶⁵.

Слова святого Амвросія про те, що справедливість «захищає інтереси інших навіть за рахунок власної особистої невинності», відображають глибоку істину, що лежить в основі сучасної соціальної етики. Радикальне визнання іншої людини в її унікальній особі та суб'єктивності є першою і необхідною умовою для мирного та стабільного суспільного життя. Без справедливості неможливе спільне існування людей. Це вчення виходить за рамки особистої поведінки і набуває політичного виміру, стверджуючи, що політична спільнота зобов'язана використовувати всі необхідні засоби для забезпечення поваги до справедливості та її відновлення, коли вона порушена. Виживання суспільства залежить від його здатності захищати права своїх членів, що робить вчення отців Церкви про справедливість не просто історичним артефактом, а життєво важливою настановою для сучасного світу ¹⁶⁶.

Актуалізація вчення також показує, що справжня справедливість бажання досягається через слідування Духу та євангельській убогості. Тільки тоді, коли «голод і спрага до праведності» стають сильнішими за жадібність, людина може діяти дійсно справедливо. Це вчення нагадує, що прагнення до досконалої любові має бути вільним від прив'язаності до багатства, що є ключовим для істинного християнського життя. Сучасне богослов'я, використовуючи патристичну термінологію, класифікує фундаментальні форми несправедливості як привласнення чужого і нанесення шкоди. Цей підхід допомагає вірянам чітко розрізняти різні види гріхів проти справедливості. Підкреслюється, що несправедливість є смертним гріхом *ex genere suo*, оскільки вона підриває самі основи суспільного життя та є несумісною з милосердям ¹⁶⁷.

Отже, актуалізація патристичного вчення про справедливість після II Ватиканського Собору полягає в його переосмисленні як фундаментального

¹⁶⁵ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 65-67.

¹⁶⁶ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 200.

¹⁶⁷ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 68-69.

принципу, що ґрунтується на гідності людини. Це вчення відходить від суто індивідуалістичного підходу, підкреслюючи, що справедливість є невід’ємною від загального блага та існує лише в контексті спільноти. Сучасні богослови, такі як Ліза Соул Кейгілл та Аласдар Макінтайр, застосовують ці ідеї до сучасних викликів, зокрема в галузі біоетики, наголошуючи на необхідності конкретних дій, які б сприяли солідарності та рівності.

Актуалізація також проявляється в переосмисленні взаємозв’язку між справедливістю та милосердям. Ідеї Івана Павла II та Поля Рікера розкривають ці чесноти як «дві опори суспільства», які, хоч і можуть вступати в діалектичну напругу, але є взаємодоповнюючими. Справедливість без милосердя стає жорстокою, тоді як милосердя без справедливості є ілюзорним. Це вчення нагадує, що милосердя повинно «поважати права інших», а справедливість – «захищати інтереси інших навіть за рахунок власної вигоди», як це стверджував Святий Амвросій.

3.4. Чеснота поміркованості та її духовний вимір у сучасній теології крізь призму святоотцівського вчення III-VI століть

Вчення отців Церкви про поміркованість (temperance) є надзвичайно актуальним у сучасному богослов’ї, оскільки воно визначає цю чесноту як управління пошуком насолоди згідно з правильним розумом, освітленим вірою. Поміркованість надає порядку та міри нашим бажанням, направляючи їх до того, що є доречним «тут і зараз», з інтенсивністю, яка сприяє загальному благу християнина. Це вчення, яке святий Августин називав «твердим і поміркованим контролем розуму над пристрастями», залишається ключовим для самовдосконалення. У світі, де панують споживацтво та постійний пошук задоволень, розуміння поміркованості як панування над собою є життєво

необхідним. Воно дозволяє не відмовлятися від насолод, а користуватися ними мудро, не стаючи їх рабом ¹⁶⁸.

Сучасне вчення актуалізує патристичну ідею поміркованості як чесноти, що дозволяє людині оволодіти собою, упорядковуючи прагнення до насолод згідно з розумом, освітленим вірою. На відміну від суто філософського підходу, що обмежував поміркованість лише фізичними задоволеннями, сучасна теологія розглядає її ширше, застосовуючи до різних видів насолод: від духовних (задоволення від знань) до тілесних (їжа, питво, сексуальність). Таке розуміння підкреслює універсальний характер поміркованості як «внутрішнього порядку» ¹⁶⁹.

Сучасні богослови актуалізують традиційні чесноти, зокрема поміркованість, розглядаючи її не лише як індивідуальну стриманість, а й у контексті взаємодії з іншими чеснотами. На відміну від патристичного підходу, де поміркованість підтримує справедливість і не вступає з нею в конфлікт, сучасні мислителі, такі як Поль Рікер, пропонують бачити між чеснотами діалектичну напругу. Такий підхід дозволяє розглядати поміркованість як чесноту, що може кинути виклик іншим, наприклад, коли поміркованість у споживанні ресурсів входить у конфлікт із принципами економічного зростання. Це показує, що поміркованість є не просто інструментом для самоконтролю, а динамічним принципом, який сприяє формуванню нових, відповідальних форм поведінки у сучасному світі ¹⁷⁰.

Актуалізація також полягає в переосмисленні боротьби з пожадливістю (concupiscence), яка, згідно з Тридентським Собором, залишається навіть після хрещення. Поміркованість допомагає християнину інтегрувати свої спонтанні бажання в загальну орієнтацію на Бога, перетворюючи їх з джерела гріха на частину доброчесного життя. Ця чеснота допомагає долати гедонізм, який

¹⁶⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 307.

¹⁶⁹ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 199-200.

¹⁷⁰ Keenan J. F. Proposing cardinal virtues. *Theological Studies*. 1995. Vol. 56. P. 721

зводить людську цінність до пошуку задоволення, і запобігає «затемненню» розуму, що виникає від нестриманих пристрастей ¹⁷¹.

Актуалізоване вчення Отців Каппадокійців про поміркованість допомагає нам врівноважувати наші пристрасті та бажання, що є особливо важливим у сучасному світі надспоживання. Вона вчить нас помірності у використанні благ цього світу та забезпечує самодисципліну. Хоча поміркованість є природною чеснотою, вона стає повноцінною лише тоді, коли інтегрується у світлі віри. Вона запобігає гріху, що може виникнути через нестриманість, і готує нас до життя, зосередженого на духовних цінностях, а не на скороминущих насолодах. Таким чином, поміркованість виступає як захист від надмірностей, що відволікають від головної мети християнського життя ¹⁷².

Сучасне вчення актуалізує патристичну ідею поміркованості, розглядаючи її не лише як загальну чесноту, а й через її «допоміжні» частини. Серед них виділяється стриманість (contenance), що означає стійкість волі у протистоянні сильним пристрастям, пов'язаним з їжею, питтям та сексуальністю. На відміну від Арістотеля, який вважав її сумішшю чесноти та вади, сучасне богослов'я, слідом за Томою Аквінським, визнає її як недосконалу чесноту, яка, тим не менш, є важливою, оскільки допомагає людині не піддаватися злим нахилам, що свідчить про її духовну цінність ¹⁷³.

Сучасне вчення переносить ідеї поміркованості в контекст сучасного споживацького суспільства. Завдяки безпрецедентному доступу до матеріальних благ і агресивній рекламі, стриманість стає не лише важливою, а й особливо необхідною. Вона є єдиною перешкодою проти надмірного споживання, яке веде до поверхневості та недбальства до духовних аспектів існування. Таким чином, поміркованість виступає як практичний засіб для збереження духовної ясності та етичної стійкості в умовах спокус ¹⁷⁴.

¹⁷¹ Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 200-201.

¹⁷² Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. P. 148.

¹⁷³ Keenan J. F. Vatican II and theological ethics. *Theological Studies*. 2013. Vol. 74. P. 165-167.

¹⁷⁴ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 309-310

Іншою важливою «допоміжною» частиною поміркованості є лагідність. Ця чеснота управляє гнівом згідно з розумом, освітленим вірою. Сучасне вчення підкреслює її значення, посиляючись на приклад Ісуса Христа, який назвав лагідність однією з Заповідей Блаженства. Водночас, воно вчить, що не кожен вияв гніву є гріховним. Гріховним є лише невпорядкований гнів, який проявляється в надмірній інтенсивності, жорстокості або зневазі до іншої людини. Це вчення допомагає розрізняти праведний гнів проти зла від гріховного, наголошуючи на важливості самовладання ¹⁷⁵.

Святий Тома Аквінський по-новому інтерпретував вчення Аристотеля та Отців Церкви про чесноти, зокрема про поміркованість, роблячи його більш інтегрованим. Він розглядає поміркованість як кардинальну, або головну чесноту, від якої залежать інші «частини» чи якості. Він класифікує ці частини на інтегральні, суб'єктивні та потенційні, таким чином деталізуючи, як поміркованість формує моральне життя. Така систематизація дозволяє сучасним богословам і філософам бачити не просто набір чеснот, а їхню взаємопов'язану структуру, що відповідає складності людської поведінки ¹⁷⁶.

Актуалізоване вчення про поміркованість включає чесноту милосердя. Вона спонукає того, хто має владу, розумно зменшувати покарання для правопорушника. Ця чеснота є особливо актуальною в сучасному світі, оскільки допомагає уникати крайнощів: жорстокості та бездушності з одного боку, і надмірної поблажливості, що підриває порядок та створює недовіру до правосуддя, з іншого. Катехизм Католицької Церкви використовує цю чесноту для критики жорстоких практик у судовій системі, підкреслюючи, що справжнє милосердя повинно узгоджуватися з вимогами справедливості та загального блага ¹⁷⁷.

Об'єктом поміркованості є не лише чуттєві насолоди, пов'язані з тілом, але й інші види задоволень, що є актуальними в сучасному суспільстві. Йдеться про

¹⁷⁵ Keenan J. F. Vatican II and theological ethics. *Theological Studies*. 2013. Vol. 74. P. 168.

¹⁷⁶ Roberts R. C. Temperance – Classical, Positive, and Christian. 2023. P. 3-4.

¹⁷⁷ Keenan J. F. Vatican II and theological ethics. *Theological Studies*. 2013. Vol. 74. P. 170.

духовні насолоди (задоволення від пізнання, визнання власної компетентності), задоволення від володіння матеріальними благами, а також насолоди, що походять від органів чуття (наприклад, прослуховування музики чи перегляд фільмів). Патристична думка навчає, що поміркованість стосується всіх цих аспектів, хоча в її специфічному сенсі вона спрямована на ті пристрасті, які найінтенсивніші та найважчі для контролю: пов'язані з їжею, питтям та сексуальністю. Цей комплексний підхід є надзвичайно цінним для сучасної етики, адже він допомагає збалансувати різні сфери життя, уникаючи крайнощів ¹⁷⁸.

Отже, Актуалізація патристичного вчення про поміркованість у сучасній теології полягає в її розширенні від суто індивідуального самоконтролю до комплексної чесноти, що регулює різні види насолод – від фізичних до духовних. Вона допомагає християнину впорядкувати свої бажання та пристрасті, протистояти гедонізму та споживацтву, які панують у сучасному світі. Поміркованість дозволяє не відмовлятися від насолод, а користуватися ними мудро, не стаючи їх рабом, що робить її життєво необхідним інструментом для збереження духовної ясності. актуалізація вчення підкреслює, що поміркованість допомагає долати пожадливість – схильність до гріха, яка залишається навіть після хрещення. Ця чеснота вчить людину інтегрувати свої бажання в орієнтацію на Бога, перетворюючи їх на частину доброчесного життя. Таким чином, поміркованість стає динамічним принципом, що сприяє формуванню нових, відповідальних форм поведінки, необхідних для духовного зростання в сучасному світі, сповненому спокус.

¹⁷⁸ Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. P. 307-308.

ВИСНОВКИ

Отже, біблійні джерела, зокрема Старий Завіт, закладають фундамент для розуміння моральних чеснот, розглядаючи їх як центральні елементи віровчення та соціальної етики. Мудрість, що ґрунтується на «страху Господньому», виступає як основна чеснота, що поєднує розум і мораль. Справедливість, мужність та поміркованість відіграють ключову роль у формуванні не лише індивідуального характеру, а й справедливого суспільства, де принципи Десяти Заповідей пронизують усі сфери життя. Вірність Богу в умовах страждання, як у випадку Йова, демонструє, що біблійна картина чесноти є багатогранною, виходячи за межі матеріальних благ і закликаючи до гармонії між внутрішніми та колективними цінностями.

Святоотцівська традиція III-VI століть, особливо в особі св. Амвросія Медіоланського, св. Василя Великого та св. Августина, здійснила фундаментальний синтез античних і християнських уявлень про чесноти. Вони не відкинули філософську спадщину, а надали їй нового, есхатологічного виміру, де чесноти є дарами Божої благодаті. Мудрість, мужність, справедливість і поміркованість стали розглядатися як живі чесноти, що формують душу людини, роблячи її подобою Божого образу. Це вчення наголошує, що чеснота – це не лише людське зусилля, а й відповідь на Божу любов, що веде до духовної досконалості.

Актуалізація вчення про мудрість у сучасному богослов'ї полягає в її переосмисленні як «провідника чеснот» (*auriga virtutum*), що дозволяє вірянину «винаходити» добрі вчинки в конкретних ситуаціях. Ця чеснота, освітлена вірою та любов'ю, допомагає протистояти «псевдорозсудливості» – мирській мудрості, хитрості та лукавству. Вона є не просто абстрактною концепцією, а практичним інструментом для духовного зростання та зрілого самоврядування, що захищає від імпульсивних рішень і допомагає долати спокуси сучасного світу.

Сучасне богослов'я актуалізує вчення про чесноту мужності, розширюючи її розуміння від героїчного, орієнтованого на мучеництво, до повсякденної чесноти. Цей підхід, що спирається на ідеї Томи Аквінського та Аласдара Макінтайра, переосмислює мужність як внутрішню силу, що допомагає вірянину щодня слідувати за Христом, незважаючи на труднощі. Мужність – це здатність приймати відповідальні рішення, що може суперечити загальноприйнятим нормам, і вона набуває комунального виміру, стаючи невід'ємною частиною ідентичності християнської громади.

Актуалізація патристичного вчення про справедливість після II Ватиканського Собору полягає в його переосмисленні як фундаментального принципу, що ґрунтується на гідності людини. Вона є невід'ємною від загального блага і існує лише в контексті спільноти, що допомагає протистояти індивідуалістичному підходу. Сучасні богослови, такі як Ліза Соул Кейгілл, застосовують ці ідеї до сфери біоетики, наголошуючи на необхідності конкретних дій, що сприяють солідарності та рівності.

Актуалізація також проявляється в переосмисленні взаємозв'язку між справедливістю та милосердям. Ідеї Івана Павла II та Поля Рікера розкривають ці чесноти як «дві опори суспільства», які, хоч і можуть вступати в діалектичну напругу, але є взаємодоповнюючими. Справедливість без милосердя стає жорстокою, тоді як милосердя без справедливості є ілюзорним. Це вчення нагадує, що милосердя повинно «поважати права інших», а справедливість – «захищати інтереси інших навіть за рахунок власної вигоди», як це стверджував Святий Амвросій.

Сучасне вчення про чесноту справедливості також актуалізує патристичну ідею про «справедливість бажання», підкреслюючи, що корінь несправедливості лежить у серці людини. Це вчення, відображене в Катехизмі Католицької Церкви, вимагає очищення серця від заздрості та жадібності. Воно є особливо важливим для подолання споживацтва, оскільки справжня справедливість виходить за рамки зовнішньої поведінки, що робить її життєво необхідною для духовного зростання.

Актуалізація патристичного вчення про поміркованість у сучасній теології полягає в її розширенні від суто індивідуального самоконтролю до комплексної чесноти, що регулює різні види насолод – від фізичних до духовних. Вона допомагає християнину впорядкувати свої бажання та пристрасті, протистояти гедонізму та споживацтву, які панують у сучасному світі. Поміркованість дозволяє не відмовлятися від насолод, а користуватися ними мудро, не стаючи їх рабом, що робить її життєво необхідним інструментом для збереження духовної ясності.

Поміркованість не є ізольованою чеснотою, а тісно пов'язана з іншими. Сучасне богослов'я, слідом за Томою Аквінським, розглядає її як кардинальну чесноту, що включає такі «допоміжні» частини, як стриманість, лагідність і милосердя. Цей підхід забезпечує цілісне розуміння морального життя, де кожна чеснота підтримує інші. Лагідність, наприклад, допомагає управляти гнівом, а милосердя – зменшувати покарання, що запобігає як жорстокості, так і надмірній поблажливості.

Актуалізація вчення про поміркованість підкреслює, що вона допомагає долати пожадливість – схильність до гріха, яка залишається навіть після хрещення. Ця чеснота вчить людину інтегрувати свої бажання в орієнтацію на Бога, перетворюючи їх на частину доброчесного життя. Таким чином, поміркованість стає динамічним принципом, що сприяє формуванню нових, відповідальних форм поведінки, необхідних для духовного зростання в сучасному світі, сповненому спокус.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бендик М. Нарис догматичного богослов'я. Дрогобич: Видавництво Дрогобицької духовної семінарії, 2019. 356 с.
2. Дайчер Т. Роздуми про віру. З питань богослов'я духовності / пер. з пол. Л. Хмельковського. Львів-Київ : Свічадо, Кайрос, 1997. 166 с.
3. Догматичне богослов'я Католицької Церкви / упоряд. М. Добош. Львів : Стрім, 1994. 511 с.
4. Життя у Христі: Моральна катехиза / упоряд. о. д-р С. Шевчук. Львів : Видавництво УКУ, 2004. 180 с.
5. Катехизм Католицької Церкви / Синод Української Греко-Католицької Церкви. Жовква : Місіонер, 2002. 772 с.
6. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: «Христос – наша Пасха» / Синод Української Греко-Католицької Церкви. Львів : Свічадо, 2012. 336 с.
7. Лаба В., о. Патрологія. Життя, писма і вчення отців церкви. Рим, 1974. 552 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/8624-laba-v-o-patrologiya-zhittya-pisma-i-vchennyaottsiv-tserkvi/>
8. О'Коллінз Дж., Фарруджа Е. Малий теологічний словник. Івано-Франківськ : ІваноФранківський Теологічно-Катехитичний Духовний Інститут, 1997. 448 с.
9. Падовезе Л. Вступ до патристичного богослов'я. Львів: Свічадо, 2001. 184 с.
10. Рагнер К., Форґрімлер Г. Короткий теологічний словник / під ред. С. Мудрий. Львів, 1996. 663 с.
11. Святе Письмо Старого і Нового Завіту : в 2-х ч. / пер. о. І. Хоменко; повний пер., здійснений за оригін. євр., араб. та грец. текстами. Київ : «Місіонер», 2020. Ч. 1 : Старий Завіт. 1126 с. ; Ч. 2 : Новий Завіт. 350 с.

12. Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу. Львів: Видавництво ЛБА, 1999, 496 с.
13. Aletti J.-N. Comment Paul voit la justice de Dieu en Rm. Enjeux d'une absence de définition, in «Biblica». 1992. P. 373.
14. Angelini G. Teologia morale fondamentale. Tradizione, Scrittura e teoria. Milan: Glossa, 1999. 676 p.
15. Arthur J. A christian education in the virtues: character formation and human flourishing. Routledge, 2021. 181 p.
16. Azzopardi J. St. Ambrose: doctrine and importance. *Melita Theologica*. 1978. Vol. 30, № 1-2, P. 38-43. URL: https://www.um.edu.mt/library/oar/bitstream/123456789/28430/3/St._Ambrose_doctrine_and_importance_1978.pdf
17. Beaucamp E. I saggi d'Israele guida all'esperienza di Dio. Paoline Editoriale Libri, 1964. 350 p.
18. Bonora C. A. Giustizia di Dio e giustizia umana nella Bibbia, *Credere oggi*, Vol. 11, № 5. 1991 P. 19-30.
19. Borghi E. Giustizia di Dio, giustizia dell'uomo. Lettura della fonte cristiana. P. 41-77.
20. Burleigh J. H. S. Augustine Earlier Writings. *The library of christian classics*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1953. 410 p.
21. Cloutier D., Mattison W. C. The Resurgence of Virtue In Recent Moral Theology. *Journal of Moral Theology*. 2014. Vol. 3, № 1. P. 228-259. URL: <https://jmt.scholasticahq.com/article/11291-review-essay-the-resurgence-of-virtue-in-recent-moral-theology>
22. Driver J. The Aristotelian Conception of Virtue. Cambridge University Press. 10 p. URL: https://assets.cambridge.org/052178/1728/excerpt/0521781728_excerpt.pdf
23. Harmon A. M. Image and Virtue in Ambrose of Milan. Dissertations, Theses, and Professional Projects. 2017. 306 p. URL:

- https://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/dissertations_mu/article/1742/&path_info=Harmon_marquette_0116D_11238.pdf
24. Holder A. G. Saint Basil the Great on secular education and christian vilrtue. *Religious Education*. 1992. Vol. 87, № 3. P. 395-415. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/0034408920870307>
 25. Irwin T. H. Splendid Vices? Augustine For and Against Pagan Virtues. *Medieval Philosophy and Theology*. 1999. № 8. P. 105-127. URL: <https://ecommons.cornell.edu/server/api/core/bitstreams/2d41dfaa-b96a-4866-94fa-6a70f65a2608/content>
 26. Kaczynski C. E. Nuovo Dizionario di Teologia Morale. San Paolo Edizioni, 1990. 1558 p.
 27. Keenan J. F. Vatican II and theological ethics. *Theological Studies*. 2013. Vol. 74. P. 162-190. URL: <https://catholicethics.com/wp-content/uploads/2019/08/TSMarch13Keenan-2.pdf>
 28. Keenan J. F. Proposing cardinal virtues. *Theological Studies*, Vol. 56. 1995. P. 709-729. URL: <https://theologicalstudies.net/wp-content/uploads/2022/08/56.4.5.pdf>
 29. Kramer C. Augustine on Christian and Pagan Virtues. 2015. P. 1-34. URL: https://www.researchgate.net/publication/277554200_Augustine_on_Christian_and_Pagan_Virtues_2011
 30. Lasu S., Biaggi C. E. A Theory of Virtuous Leadership and Its Influence on Organizational Performance in Christian Organizations: A Classic Grounded Theory Study. *Journal of Applied Christian Leadership*. 2021. Vol. 15, № 1. P 54-79. URL: <https://digitalcommons.andrews.edu/jacl/vol15/iss1/6>
 31. Luño A. R. Chosen in Christ to Be Saints. III: Moral Virtues and Bioethics. 407 p.
 32. McDonnell M. Roman Manliness: Virtus and the Roman Republic. Cambridge University Press, 2006.
 33. Melikidze T. Basil the Great on «Outer Wisdom» and Ethical-Moral Principles (According to Address to Young Men on the Right Use of Greek Literature). *Spekali*. P. 1-10. URL: https://www.spekali.tsu.ge/pdf/8_77_en.pdf

34. Moral virtue. URL: <https://www.britannica.com/topic/moral-virtue> (дата звернення: 15.01.2025).
35. Morrison J. D. Review: Virtue and the Voice of God: Towards Theology as Wisdom. *Journal of the evangelical theological society*. 2009. P. 197-201. http://digitalcommons.liberty.edu/lts_fac_pubs/111
36. Mosso S., Il problema della giustizia e il messaggio cristiano, Rome: Pietro Marietti, 1982. 197 p.
37. Murphy N. C., Kallenberg B. Nation M. T. Virtues and Practices in the Christian Tradition: Christian Ethics after MacIntyre. 2003. P. 7-29. URL: http://ecommons.udayton.edu/rel_fac_pub/65
38. Mvumbi F.N. When the Church Fathers speak of Education: A reflection on the Tertiary Education in Africa. *International Journal of Education and Research*, Vol. 1, № 8. 2013. P. 1-16. URL: <https://www.ijern.com/journal/August-2013/31.pdf>
39. Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane. A-E (Grandi opere) / Istituto patristico Augustinianum (editor). Marietti, 2006. P. 981. URL: <https://libgen.is/book/index.php?md5=D6AEF2FBCD4759C248DFD26479B87F4F>
40. Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane. F-O (Grandi opere) / Istituto patristico Augustinianum (editor). Marietti, 2007. P. 933. URL: <https://libgen.is/book/index.php?md5=E997DECD1EB7F964A29B49E0C347E6DD>
41. Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane. P-Z (Grandi opere) / Istituto patristico Augustinianum (editor). Marietti, 2008. 1027 p. URL: <https://libgen.is/book/index.php?md5=59A86B2752BCC366C9C4901F6A52FC76>
42. Ojomah E. A. Ambrose's Teaching and Exemplars on the Virtues of Prudence and Fortitude and Their Relevance to Contemporary Christians in Nigeria. Boston College, 2023. 88 p. URL: <https://ur.bc.edu/system/files/2025-04/bc-ir109850.pdf>

43. Roberts R. C. Temperance – Classical, Positive, and Christian. 2023. P. 1-12.
URL:
https://www.researchgate.net/publication/371640909_Lecture_on_the_virtue_of_temperance_Temperance-Classical_Positive_and_Christian
44. Schaff P. Early Church Fathers. Ante-Nicene Fathers. Vol. IV. 6266 p. URL:
https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1819-1893,_Schaff._Philip,_1_Vol_04_Ante_Nicene_Fathers,_EN.pdf
45. Schaff P. Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies. Vol. VII. 2004. 965 p. URL: <https://www.holybooks.com/wp-content/uploads/Ante-Nicene-Fathers-VOL-7.pdf>
46. Schaff P. Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius. 1022 p. URL:
https://oldmis.kp.ac.rw/admin/admin_panel/kp_lms/files/digital/Core%20Books/Theology/ANF06%20Fathers%20of%20the%20Third%20Century%20Gregory%20Thaumaturgus%20Dionysius%20the%20Great%20Julius%20Methodius%20Arnobius%20by%20Philip%20Schaff.pdf
47. Schaff P. The Hexæmeron. Basil: Letters and Select Works. P. 221-317. URL:
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0330-0379,_Basilius_Magnus,_Homiliae_IX_in_Hexaemeron_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0330-0379,_Basilius_Magnus,_Homiliae_IX_in_Hexaemeron_[Schaff],_EN.pdf)
48. Spielthener G. Moral virtues. *Florianoópolis*, Vol.3, № 1. 2004. P. 27-35. URL:
https://www.researchgate.net/publication/26394804_Moral_Virtues
49. Stemler S. E. Wisdom As A Moral Virtue. *Nurturing Morality*. 2004. P. 187-198.
DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4757-4163-6_11
50. Therrien, G., Le Discernement moral dans l'Épître aux Romains. Rome: Accademia Alfonsiana, 1968.